

HADİS RİVÂYETİNDE İSNADIN BAŞLAMASI YA DA FİTNENİN TARİHİ (İbn Sîrîn'in İsnadla İlgili İfadelerinin Muhtevâsı Üzerine Bir İnceleme)

Arif ULU*

Özet

İbn Sîrîn (ö. 110/728) "Önceleri isnaddan sormazlardı. Ne zaman ki fitne meydana geldi râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin demeye başladılar..." ifadesiyle isnadın başlama zamanı ve uygulanış yöntemine yönelik bazı önemli tespitler yapmıştır. Ancak bu tespitlerin ne anlam ifade ettiği üzerinde araştırmacılar arasındaki önemli görüş ayrılıkları dikkati çekmektedir. Bu farklı yaklaşımlar özellikle fitnenin tarihi konusunda belirgin bir hal almaktadır. Bu makalede İbn Sîrîn'in söz konusu tespitleri incelenmiştir. Önce rivâyetin muhtevâsının unsurları tespit edilmiş, ardından önceki çalışmalarda yer almayan bazı rivâyetlerden de hareketle değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbn Sîrîn, İsnad, Fitne, Ehl-i Sünnet, Ehl-i Bid'at.

The Begining of Isnad in the Hadith Narration or the History of Fitna

(A Study on the Content of the Ibn Sîrîn's Statements About Isnad)

Abstract

With the statement "Previously, Isnad was not asked. But, when there occurred fitna (civil war), people started to require to be told the names of the narrators...", Ibn Sîrîn (d. 110/728) made some important findings about the starting time and method of implementation of isnad. Yet, it is remarkable that there are serious divergences among the researchers about the meanings of these findings. These different approaches have taken shape especially about the history of the fitna. In this article, such findings of Ibn Sirin were investigated. First, the elements of the content of the narration were indicated, and then the evaluations were made through the some narrations which did not exist in the previous studies.

Key Words: Ibn Sîrîn, Isnad, Fitna (Civil War), Ahl al-Sunna, Ahl al-Bid'a

* Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı, aulu@atauni.edu.tr.

Giriş

Hadis rivâyetinde isnad kullanımının ne zaman başladığı ve ne şekilde tatbik edildiği konusunda¹ en çok başvurulmuş rivâyetlerden biri kaynaklarda bazı lafız farklılıklarıyla İbn Sîrîn'e (ö. 110/728) nisbet edilen şu ifadedir:

”لم يكونوا يسألون عن الإسناد فلما وقعت الفتنة قالوا سموا لنا رجالكم فينظر إلى أهل السنة فيؤخذ حديثهم وينظر إلى أهل البدع فلا يؤخذ حديثهم“

“Önceleri isnaddan sormazlardı. Ne zaman ki fitne meydana geldi râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin demeye başladılar. Ehl-i sünnete bakılır (râvî ehl-i sünnet ise) hadisleri alınır, ehl-i bid'ate bakılır (râvî ehl-i bidât ise) hadisleri alınmazdı”².

¹ Hadis rivâyetinde isnadın başlamasını ve uygulanışını inceleyen bazı araştırmalar için bkz. Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, TDV Yay., Ankara, 1967, s. 176-181; a. mlf., “İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Ravîlerinin Cerhi”, *AÜİFD*, Ankara, 1961, c: XI, 47-57; Aşıkutlu, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi*, İFAV Yay., İstanbul, 1997, s. 45-61; Polat, Salahattin, “İsnad'ın Menşei ve Hadiste Kullanımının Tarihi Seyri Üzerinde Tartışmalar”, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yay., İstanbul, tsz., s. 13-44; Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Ensar Yay., İstanbul, 2010, 2. baskı, s. 305-383; Güner, Osman, “Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü”, *OMÜİFD*, Samsun, 1999, Sayı: XI, s. 55-77; Tekineş, Ayhan, *Geleniğin Altın Zinciri-İsnad-*, Ensar Yay., İstanbul, 2006, s. 62-101; Bağcı, H. Musa, *Hadis Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2009, s. 185-189; el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz, İz Yay., İstanbul, 1993, s. 191-223; a. mlf., *İslâm Fıkhu ve Sünnet - Oryantalist J. Schacht'a Eleştiri-*, çev. Mustafa Ertürk, İz Yay., İstanbul, 1996, s. 189-202; Karataş, Mustafa, “Hadislerde İsnad Sistemi”, *Diyanet İlmi Dergi*, DİB. Yay. Ankara, 2003, c: XXXIX, sayı: 4, ss. 71-84; Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İFAV. Yay., İstanbul, 2011, s. 35-36; Kuzudişli, Bekir, *Hadis Tarihi* (Yayınlanmamış Kitap Çalışması), s. 117-167; Juynboll, G.H.A., “İslâm'da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, *Oryantalistik Hadis Araştırmaları- Makaleler*, çev. Mustafa Ertürk, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 39-58; Robson, James, “The Isnad in Muslim Tradition”, *Transactions of the Glasgow University Oriental Society*, Glasgow, 1953-1954, XV, s. 21.

² Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, tahk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, Beyrut, 1988, II, 559 (no: 3640); Müslim, Ebu'l-Huseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, “Mukaddime”, I, 15. Bu ifade bazı lafız farklılıklarıyla erken dönemlerden itibaren diğer birçok kaynak tarafından da nakledilmiştir. Bkz. ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, “Mukaddime”, 38 (I, 93, no: 422); et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-İlel (es-Sünen'in içerisinde)*, İstanbul, 1992, V, 740; el-Câzcanî, Ebû İshak İbrahim b. Ya'kûb, *Ahvâlu'r-Ricâl*, tahk. Subhî es-Semerrâî, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, h. 1405, s. 36; İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtim et-Teymî, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâi ve'l-Metrûkîn*, tahk. Mahmûd İbrahim, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1992, I, 82; İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1952, II, 28.

Bu ifade hadis rivâyetinde isnadın kullanılmaya başlama zamanını ve keyfiyetini sürece tanıklık eden diğer âlimlerin görüşlerine nazaran detaylı sayılabilecek bir nitelikte ortaya koymaktadır. Ancak bazı oryantalistler bu ifadenin İbn Sîrîn'e ait olamayacağını, sonradan uydurulup ona nispet edildiğini iddia etmişlerdir³. Bu ifadenin ona ait olup olmadığını tespit etmek amacıyla “Önceleri İsnaddan Sormazlardı...’ Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme” isimli makalemiz daha önce yayınlandı⁴. Adı geçen makalemizde söz konusu rivâyetin isnadını sened tenkîdi açısından inceledik. Araştırmamızda bu ifadenin birçok tarîkle nakledildiğini tespit ettik. İncelememizi hicrî ilk üç asırdaki müelliflerce telif edilen eserlerdeki tarîkleri esas alarak yaptık ve bunlardan en az üçünün sahih olduğu sonucuna ulaştık.

İbn Sîrîn'in bu ifadeleri sadece Müslüman araştırmacıların değil, hadisle ilgilenen birçok oryantalistin de dikkatini çekmiştir. Hadis rivâyetinde isnadın başlangıç zamanı hakkında inceleme yapan bu araştırmacılar söz konusu tespitlerin ne anlam ifade ettiği üzerinde birçok değerlendirme yapmışlardır. Yapılan bu yorumların ise farklılık arzettiği görülmektedir. Bu görüş farklılıkları özellikle fitnenin tarihi ve hadis rivâyetinde isnadın ne zaman başladığı konusunda daha belirgin bir hal almaktadır. Müslüman araştırmacılar ile oryantalistler arasındaki yaklaşım farklılığı da özellikle bu iki konuda daha da netleşmektedir. Bu makalede önce söz konusu rivâyetin muhtevâsında yer alan temel unsurlar tespit edilecek, ardından bu unsurlar üzerine yapılmış yorumlar ele alınacaktır. Daha sonra ise bu tespitler İbn Sîrîn gibi bu sürece tanıklık eden çağdaşlarından nakledilen diğer rivâyetlerle birlikte değerlendirilmeye tabi tutularak bununla neleri kastetmiş olabileceği belirlenmeye çalışılacaktır.

İbn Sîrîn'in İfadesinin Temel Unsurları

İlk dönemlerden itibaren birçok müellif ve cerh-ta'dîl âlimi tarafından nakledilmiş bu ifadenin temel unsurlarını tespit edebilmek için önce rivâyetin nakledildiği lafızların kısaca incelenmesi gerekir. Bu ifadenin senedi üzerine yaptığımız incelemede, hicrî ilk üç asırdaki müelliflerin naklettiği isnadlar değerlendirmeye tabi tutulmuş-

³ Meselâ bkz. Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, London, 1975, s. 36-37.

⁴ Bkz. Ulu, Arif, “Önceleri İsnaddan Sormazlardı...’ Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme”, *EAÜİFD*, Erzurum, 2011, sayı: XXXVI, s. 19-47.

tu. Rivâyetin muhtevâsını değerlendirirken de yine öncelikle o devirdeki müellifler tarafından nakledilen metinler esas alınacaktır.

Hicrî ilk üç asır müelliflerinden Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Müslim (ö. 261/874) bu ifadeyi aynı isnadla ve aynı lafızlarla şu şekilde rivâyet etmişlerdir⁵:

لم يكونوا يسألون عن الإسناد فلما وقعت الفتنة قالوا سمو لنا رجالكم فينظر إلى أهل السنة فيؤخذ حديثهم وينظر إلى أهل البدع فلا يؤخذ حديثهم.

“Önceleri isnaddan sormazlardı. Ne zaman ki fitne vuku buldu bize râvîlerinizi söyleyin demeye başladılar. Ehl-i sünnete bakılır (râvî ehl-i sünnet ise) hadisleri alınır, ehl-i bid’ate bakılır (râvî ehl-i bidât ise) hadisleri alınmazdı”

Yine bu dönemdeki müelliflerden el-Cûzcânî (ö. 259/873) ve et-Tirmizî (ö. 279/892) de rivâyeti bazı küçük lafız farklılıklarıyla nakletmişlerdir.

122 | db

el-Cûzcânî,

لم يكونوا يسألون عن إسناد الحديث حتى وقعت الفتنة فلما وقعت نظروا من كان من أهل السنة أخذوا حديثه ومن كان من أهل البدع تركوا حديثه.

“Fitne meydana gelinceye kadar hadisin isnadını sormuyorlardı. Fitne vuku bulduğunda sormaya başladılar. Ehl-i sünnet olanların hadisini aldılar, ehl-i bid’at olanların ise hadisini terk ettiler”⁶ şeklinde naklederken,

et-Tirmizî ise,

كان في الزمان الأول لا يسألون عن الإسناد ، فلما وقعت الفتنة سألوا عن الإسناد ، لكي يأخذوا حديث أهل السنة ، ويدعوا حديث أهل البدع.

“İlk zamanlarda isnaddan sormuyorlardı. Fitne meydana gelince ehl-i sünnetin hadisini almak ehl-i bid’atin hadisini de terketmek için isnaddan sordular” şeklinde rivâyet etmiştir⁷.

⁵ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 559 (no: 3640); Müslim, “Mukaddime”, I, 15.

⁶ el-Cûzcânî, s. 36.

⁷ et-Tirmizî, *el-İlel*, V, 740.

Rivâyetin baş tarafını nakleden Yahya b. Maîn'in (ö. 233/847) naklettiği bu kısım da mezkûr eserlerdeki lafızlarla benzerdir⁸.

Yine o dönemin müelliflerinden ed-Dârimî ise rivâyeti diğer dört müelliften farklı lafızlarla şu şekilde nakletmiştir:

كانوا لا يسألون عن الإسناد ثم سألوا بعد ليعرفوا من كان صاحب سنة أخذوا عنه ومن لم يكن صاحب سنة لم يأخذوا عنه.

“İsnaddan sormazlardı. Sonra kimin sâhibu sünnet olduğunu bilmek için sormaya başladılar. Sâhibu sünnet olanlardan hadis aldılar, sâhibu sünnet olmayanlardan hadis rivâyet etmediler”⁹.

Bu durumda söz konusu ifadeyi aynı isnadla ve aynı lafızlarla nakleden Ahmed b. Hanbel'in ve Müslim'in yanı sıra çok küçük lafız farklılığıyla rivâyet eden el-Cûzcânî ve et-Tirmizî'nin rivâyetlerinin de mana olarak aynı olduğunu söylemek mümkündür. İbn Sîrîn'in bu ifadesini hicrî üçüncü asırdan hemen sonraki dönemde nakleden el-Ukaylî (ö. 323/935)¹⁰, İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939)¹¹, İbn Hıbbân (ö. 354/965)¹², İbn Adiyy (ö. 365/975)¹³ gibi müelliflerin çoğu da Ahmed b. Hanbel, Müslim, el-Cûzcânî ve et-Tirmizî'nin naklettiği lafızlara çok yakın lafızlarla ve aynı anlamda rivâyet etmişlerdir.

ed-Dârimî'nin naklettiği rivâyetin lafızları kendi dönemindeki diğer müelliflerinkinden farklılık arz etmektedir. Müelliflerin büyük çoğunluğunun naklettiği rivâyetlerde “fitne”, “ehlu's-sünne” ve “ehlu'l-bid'a” tabirleri varken, ed-Dârimî'nin rivâyetinde fitne ve bid'atle ilgili hiç bir ifade yer almamış sadece “sâhibu sünnet” ifadesi zikredilmiştir. Ancak ed-Dârimî, rivâyeti o dönemdeki diğer müelliflerden farklı bir isnadla nakletmektedir. Mezkûr müelliflerin tamamı rivâyeti İsmâîl b. Zekerıyyâ (ö. 173–174/790-791) tarîkıyla naklederken ed-Dârimî, Cerîr b. Abdilhamîd (ö. 187-188/803-804) tarîkıyla nakletmiş ve rivâyetinde teferrüd etmiştir. Ayrıca ed-Dârimî rivâyeti naklettikten sonra da Cerîr'in Âsım'dan (ö. 141-

⁸ Bkz. Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh* (Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî rivâyeti), tahk. Ahmed Nur Seyf, Mekke, 1979, III, 431.

⁹ ed-Dârimî, “Mukaddime”, 38 (I, 93, no: 422).

¹⁰ el-Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammad, *ed-Duafâu'l-Kebîr*, tahk. Abdulmu'tî Emin Kal'acî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmıyye, Beyrut, tsz., I, 10.

¹¹ İbn Ebî Hâtim, II, 28.

¹² İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, I, 82.

¹³ İbn Adiy, Abdullah b. Abdullah el-Curcânî, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, tahk. Yahyâ Muhtâr Gazâvî, Beyrut, 1988, 3. baskı, I, 121

143/758-760) yaptığı nakil için “ben ondan işittiğini zannetmiyorum” ifadesini kullanmıştır¹⁴. Dolayısıyla ona göre kendi naklettiği rivâyetin isnadında inkıtâ’ şüphesi söz konusudur. Öte yandan ed-Dârimî rivâyetinde Cerîr’den nakleden Muhammed b. Humejdî bazı âlimler ta’dîl ederken bazıları cerhetmiş ve zayıf olduğunu söylemişlerdir. İsnadıyla ilgili bu nedenlerden dolayı ed-Dârimî’nin naklettiği rivâyetin zayıf olduğu sonucuna varmak mümkündür¹⁵.

el-Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ise rivâyeti hem İsmâîl b. Zekeriyâ hem de Cerîr tarîkıyla nakletmiştir. el-Hatîb, İsmâîl b. Zekeriyâ tarîkıyla naklettiği rivâyetinde bu tarîkle nakleden diğer müelliflerle benzer lafızlarla rivâyet etmişken, Cerîr tarîkıyla naklettiği rivâyeti ise farklı lafızlarla nakletmiştir¹⁶. Rivâyetin unsurları ele alınırken ilgili yerlerde bu lafız farklılıklarına değinilecektir.

Ebû Nuaym el-İsfahânî’nin (ö. 430/1038) naklettiği rivâyet¹⁷ ise hem lafız hem de anlam yönünden diğer rivâyetlerden bazı farklılıklar içermektedir. Ebû Nuaym bu rivâyeti “...*Fitne vuku bulunca bize râvîlerinizi söyleyin demeye başladılar. Bakıyorduk ehl-i sünnetin (râvî ehl-i sünnet ise) hadisini alıyor, ehl-i bid’atin (râvî ehl-i bid’at ise) hadisini almıyorduk*” şeklinde nakletmiştir. Ebû Nuaym da diğer birçok müellif gibi eserine İsmâîl b. Zekeriyâ tarîkini almıştır. Ancak bu tarîkle nakleden diğer müelliflerin hemen tamamı ifadenin son kısmını “...*isnaddan sordular*” veya “...*hadisini aldılar*” şeklinde cem-i gâib sîğasıyla nakletmişken; Ebû Nuaym cem-i mütekellim sîğasıyla “...*hadisini almıyorduk*” şeklinde nakletmiştir. Fakat Ebû Nuaym’ın naklettiği rivâyetin isnadı munkatıdır¹⁸. Dolayısıyla onun

¹⁴ Bkz. ed-Dârimî, “Mukaddime”, 38 (I, 93, no: 422)

¹⁵ Rivâyetin bu isnadı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ulu, s. 42.

¹⁶ el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Kifâye fî İlmi’r-Rivâye*, Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, Beyrut, 1988, s. 122.

¹⁷ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtu’l-Asfiyâ*, Dâru’l-Kütübîl-Arabî, Beyrut, h. 1405, 4. baskı, II, 278–279.

¹⁸ Ebû Nuaym rivâyeti İbn Sîrîn ➔ Âsım el-Ahval ➔ İsmâîl b. Zekeriyâ ➔ Muhammed b. Ahmed b. el-Müsennâ ➔ Abdullah b. Ca’fer b. İshak el-Câbirî el-Mavsîlî isnadıyla nakletmiştir. İsnadın muntehasında yer alan İbn Sîrîn’le Âsım arasında lika vardır. Aynı şekilde Âsım’la İsmâîl b. Zekeriyâ arasında da lika meydana gelmiştir. Dolayısıyla isnadın bu kısmı muttasıldır. (İsnadın bu bölümünün ittisal yönünden değerlendirilmesi için bkz. Ulu, s. 34) Ancak isnadın baş tarafı için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Nitekim Muhammed b. Ahmed b. el-Müsennâ’nın kendisinden rivâyeti naklettiği İsmâîl b. Zekeriyâ kaynaklarda yer yer aldığına göre 173-174/790-791 senesinde vefat etmiştir. (İbn Ebî Hâtim, I, 346; el-Bâcî, Ebu’l-Velîd, Süleyman b. Halef, *et-Ta’dîl ve’t-Tecrîh*, tahk. Ebû Lubâbe Huseyn, Riyad, 1986, I, 367; el-Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman, *Tehzîbu’l-Kemâl*, tahk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Muessesetü’r-Risâle, Beyrut, 1980, III, 96). Muhammed b. Ahmed b. el-Müsennâ ise

rivâyeti ittisal yönünden kusurludur. Böyle bir durumda râvîleri sika olan ve ittisal yönünden de senedi muttasıl olan rivâyetleri tercih etmek kaçınılmazdır.

ez-Zehebî'nin (ö. 748/1347) naklettiği rivâyetin baş tarafı diğer müelliflerinkilerle aynı anlamda iken, son kısımda “ehlu's-sünne” tabiri yer almamış, sadece “ehlu'l-bid'a” sözcüğü yer almıştır¹⁹.

Şu halde, hicrî üçüncü asır müelliflerinden Ahmed b. Hanbel, Müslim, el-Cûzcanî, et-Tirmizî ve sonraki dönemde yaşamış birçok müellifin naklettiğine göre İbn Sîrîn'in söz konusu ifadesinin temel unsurlarını şöylece belirlemek mümkündür:

Fitne vâki oluncaya kadar hadis rivâyetiyle alakadar olanlar isnaddan sormamışlar, fitne vuku bulduktan sonra sormaya başlamışlardır. Bu durumda İbn Sîrîn'in ifadesinde yer alan konulardan öncelikle fitnenin tarihinin belirlenmesi gerekmektedir. Çünkü onun tespitlerine göre; fitnenin tarihi aynı zamanda hadis rivâyetinde hadisin sıhhatini belirlemek için uygulanan isnad tatbi-kinin de tarihidir.

Yine bu rivâyetlere göre isnad uygulanırken râvîlerin ehl-i sünnet veya ehl-i bid'at olup olmadıkları sorgulanmış, ehl-i sünnet ise rivâyetleri alınmış; ehl-i bid'at ise ya da ehl-i sünnet değil ise rivâyetleri kabul edilmemiştir. Bu durumda İbn Sîrîn'in ifadesinin muhtevâsı doğru anlaşılabilmesi için onun ve çağdaşlarının kendi dönemlerinde bu tabirleri kimler için kullanmış olabileceklerinin tespitinin yapılması ve kimleri ehl-i sünnet ifadesinin kapsamında gördükleri ve kimleri ehl-i bid'at olarak değerlendirdiklerinin belirlenmesi gerekmektedir.

Cafer b. Avn'ın (ö. 207-208) talebelerindendir. (Bkz. ez-Zehebî, Ebû Abdullah, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, tahk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dârul-Kitâb'l-Arabî, Beyrut, 1991, XIV, 88-89). Kaynakların belirttiğine göre Muhammed b. Ahmed b. el-Müsennâ hicrî 180 küsurlarda doğmuş ve 277'de de vefat etmiştir. (bkz. ez-Zehebî, *Siyer*, XIII, 139-140). Şu halde bu râvînin hicrî 173-174'te vefat etmiş olan İsmâîl b. Zekeriyâ'dan doğrudan rivâyette bulunması mümkün değildir. O nedenle rivâyetin isnadında inkita söz konusudur. Ayrıca rivâyeti bu râvîden Abdullah b. Ca'fer el-Câbirî almıştır (ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XX, 424-425) ez-Zehebî'nin işaret ettiğine göre Abdullah b. Ca'fer ise Muhammed b. Ahmed b. el-Müsennâ'dan rivâyette teferrüd etmiş bir râvîdir. (Bkz. ez-Zehebî, *Siyer*, XVI, 133). Söz konusu ifadeyi isnad yönünden incelediğimiz makalemizde Ebû Nuaym'ın rivâyetinin isnad yönünden bâriz kusur taşıması nedeniyle isnad şemasında yer vermedik. (Bkz. Ulu, s. 26)

¹⁹ ez-Zehebî, Ebû Abdullah, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, tahk. Şuayb el-Arnaut, Muesesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983, IV, 613.

Fitnenin Tarihi

“...Fitne vaki olunca râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin demeye başladılar...” ifadesiyle Muhammed b. Sîrîn hadis rivâyetinde isnad uygulamasının fitnenin vuku bulmasının ardından başladığı tespiti ni yapmıştır. Bu tespite göre İbn Sîrîn’in işaret ettiği fitnenin tarihinin, hadis rivâyetinde isnadın da tarihi olduğunu söylemek mümkündür. Bu nedenle hadis rivâyetinde isnadın ne zaman başladığının belirlenmesinde fitne tabirinin merkezi bir konumu vardır. Ancak hadis rivâyetinde isnadın başlangıç tarihini tespitte çalışan Goldziher gibi bazı oryantalistler ya görmediklerinden ya da İbn Sîrîn’e nispetini doğru kabul etmediklerinden bu ifadeye hiç temas etmemişlerdir. Ancak oryantalist câmiadaki yegâne tavrın bu şekilde olduğunu söylemek de mümkün değildir. Nitekim söz konusu tespit Müslüman araştırmacıların yanı sıra birçok oryantalist tarafından da değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu değerlendirmeler de ifadedeki “fitne” kavramı üzerinde yoğunlaşmıştır²⁰.

126| db

Söz konusu ifadeyle ilgili değerlendirmeler yapılırken iç kargaşa, karışıklık gibi anlamlara da gelen “fitne” kavramıyla²¹ İbn Sîrîn’in hangi olayı kastetmiş olduğunu açıklamadığı öngörüsüyle hareket edilmekte ve dönemin tarihî ve sosyal olayları incelenerek fitnenin tarihi tespit edilmeye çalışılmaktadır. Böyle bir tespit yapılırken üçüncü halife Hz. Osman’ın katledilmesi başlangıç, İbn Sîrîn’in vefatı da son kabul edilerek, bu zaman zarfında cereyan eden olaylar siyasî ve sosyal yönleri itibarıyla incelemeye tabi tutulmakta ve bunlardan hangisini ya da hangilerini kastetmiş olabileceği yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu değerlendirmelerin bazılarında İbn Sîrîn’in “fitne” ifadesiyle Hz. Osman’ın öldürülmesi ve onu takip eden olaylar silsilesini kastetmiş olabileceği

²⁰ Bkz. Koçyiğit, a.g.e., s. 177-178; el-A’zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 191-196; a. mlf., *İslâm Fıkıhı ve Sünnet*, s. 190-191; Juynboll, “İslâm’da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 39-58; a. mlf., “Fitne ve Bid’at Kavramlarının Tarihlenmesine Dair”, *Oryantalistik Hadis Araştırmaları- Makaleler*, çev. Mustafa Ertürk, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 59-69; Polat, s. 24-26; Aşıkutlu, s. 50-52; Ünal, s. 346-347; Güner, s. 64-67; Tekineş, s. 28-31; Bağcı, s. 185-189; Kuzudişli, a.g.e., s. 128-135; Robson, s. 21-22; Motzki, Harald, *Batıda Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, çev. Bülent Uçar, Hadisevi Yay., İstanbul, 2006, s. 58-61.

²¹ Fitne kavramının anlamları hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Ankara, 2005, s. 214-216; Çağırıcı, Mustafa, “Fitne”, *DİA*, XIII, 156-159; Çelik, Ali, “Hz. Peygamber’in Hadislerinde Fitne Kavramı ve Sebepleri”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 1989, cilt: XXV, sayı: 2, s. 109-117; a. mlf., *Hz. Peygamber’in Hadislerinde Fitne Kavramı*, Çağlayan Yay. İzmir, 1996, s. 1 vd.

yönündeki kanaat ağır basmakta²², bazılarında ise Abdullah b. ez-Zübeyr olayının kastedilmiş olabileceği görüşü ön plana çıkmaktadır²³. Yine bir kısım değerlendirmelerde ise hicrî 81 yılında Basra'da patlak veren İbnu'l-Eş'as ayaklanmasının da kastedilmiş olabileceği belirtilmektedir²⁴.

Şu halde, çalışmalarında İbn Sîrîn'in söz konusu ifadesinden hiç bahsetmeyenlerin yaklaşımları, nedenini açıklamadıkları için, değerlendirmeye tabi tutulmayacaktır. Bu ifadeye çalışmalarında yer veren araştırmacıların "fitne" kavramına yaklaşımlarının ise iki şekilde tezâhür ettiği gözlenmektedir. Bazı araştırmacılar söz konusu rivâyetin uydurma olduğunu ispatlamak ve dolayısıyla da hadis rivâyetinde isnadın uygulanmaya başlandığı zaman konusundaki tartışmalarda delil olarak kullanılamayacağını ifade etmek için çalışmalarında bu ifadeye yer vermişlerdir. Meselâ J. Schacht'ın söz konusu ifadeye bu nedenle eserinde yer verdiği anlaşılmaktadır²⁵. Buna karşın Müslüman araştırmacıların yanı sıra birçok oryantalist ise rivâyetin İbn Sîrîn'e aidiyetini doğru kabul edip fitne tabiriyle onun ilk dönemdeki önemli olaylardan birine işaret ettiğini belirtmişlerdir. Bu ikinci yaklaşıma sahip olanların dönemin önemli olaylarını değerlendirmeye tabi tutarak İbn Sîrîn'in bunlardan hangisini kastettiğini tespite çalıştıkları gözlenmektedir.

Fitnenin İbn Sîrîn'in Vefatından Sonraki Bir Olay Olduğu İddiası

Bu iddianın sahibi meşhur oryantalistlerden J. Schacht'tır. Ona göre Hz. Peygamber'in vefatıyla İbn Sîrîn'in vefatı arasındaki süreçte "fitne" olarak tabir edilecek bir olay olmamış, olsa da bu olaylar ilk dönemlerde fitne diye adlandırılmamıştır²⁶. Dolayısıyla böyle bir yaklaşımın doğal sonucu olarak içerisinde fitne kelimesi yer alan söz konusu ifadenin İbn Sîrîn'e ait olamayacağını ancak sonrakiler tarafından ona nisbet edilmiş olabileceğini iddia etmektedir. Schacht bu görüşlerini şu şekilde dile getirmektedir:

²² Meselâ bkz. Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 176-181; Polat, s. 24-26; A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 192-196; a. mlf., *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, s. 190-204; Aşıkkutlu, s. 48-49.

²³ Robson, s. 21-22; Juynboll, "İslâm'da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi", s. 51-58.

²⁴ Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 177. İlk dönem fitneleri arasında İbnu'l-Eş'as olayı da zikredilmiştir (Bkz. İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, tsz., VII, 163; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, İmâdu'd-dîn İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî, Hicr li't-Tıbbâa ve'n-Neşr, Cize, 1998, XII, 305-306).

²⁵ Bkz. Schacht, s. 36-37.

²⁶ Bkz. Schacht, s. 36-37.

“Tâbiû İbn Sîrîn’e dayandırılan bir nakilde hadis rivâyetinde isnada olan talebin, iç savaşın (fitna) ortaya çıkmasıyla başladığı, zira bu dönemde insanlara araştırma yapmadan artık güvenilemeyeceği söylenmektedir. Ümeyye oğulları devrinin sonlarına doğru Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd’in öldürülmesiyle başlayan iç harbin (fitnenin) dönemi, Peygamber sünnetinin etkisini halen sürdürdüğü eski güzel zamanların sona erdiğini gösteren sıradan bir dönemdi. İbn Sîrîn’in vefat zamanı olarak bilinen tarih hicrî 110 olduğundan dolayı bizim, ona nispet edilen bu rivâyetin ona aidiyetinin doğru olamayacağı sonucuna varmamız gerekir...”²⁷.

Schacht İslam tarihinde Velîd b. Yezîd’in (ö. 126/744) öldürülmesinden sonra ortaya çıkan karışıklığı İslamdaki ilk büyük fitne (civil war) olarak değerlendirmekte ve daha önce bu çapta iç karışıklığa sebebiyet vermiş bir olayın vâki olmadığını iddia etmektedir. Ayrıca Schacht, Evzâî’nin Velîd’in öldürülmesi olayını fitne olarak adlandırdığını buna karşın Hz. Osman’ın öldürülmesini takip eden olayların erken dönemlerde fitne olarak isimlendirilmediğini de bu iddiasını desteleyecek bir başka delil olarak zikretmektedir²⁸. Dolayısıyla Schacht’a göre büyük fitnenin tarihi İbn Sîrîn’in vefatından yaklaşık olarak on altı sene sonrasına denk gelmektedir. Bu yaklaşımdan hareketle Schacht, İbn Sîrîn’in içinde fitne kavramı yer alan söz konusu ifadesini ölümünden sonraki bir olaya işaret ediyor iddiasıyla ona nispetini doğru kabul etmeyerek fitne için yaptığı tarihlendirmenin doğruluğunu ispatlamaya çalışmaktadır²⁹.

Ancak bu sözün İbn Sîrîn’e ait olamayacağı yönündeki Schacht’ın iddialarını kabul etmek mümkün değildir. Çünkü tarihi süreç boyunca birçok müellif tarafından nakledilmiş bu ifadenin isnadı üzerine yaptığımız incelemede hicrî ilk üç asır müellifleri tarafından rivâyet edilen tarîklerinden bile en az üçünün sahih olduğu sonucuna ulaşmış bulunmaktayız³⁰. Öte yandan Müslüman araştırmacıların yanı sıra söz konusu ifadenin İbn Sîrîn’e ait olduğunu düşünen birçok oryantalist de Schacht’ın bu iddialarını temelsiz bulmaktadır. Meselâ Schacht’ın bu görüşlerini şüphe ile karşılanması gerekli bir iddia olarak gören James Robson, Velîd’in öldürülmesi olayının sonuçları açısından fitne olarak nitelenebilecek bir

²⁷ Schacht, s. 36-37.

²⁸ Schacht, s. 71.

²⁹ Bkz. Schacht, s. 37, 71, 80-81.

³⁰ Bkz. Ulu, s. 25-44.

olay olduğunu ancak bunun yaşanan ilk fitne olmadığını belirtir³¹. Robson’a göre bundan daha önce meydana gelmiş hâdiselerden bu isim verilebilecek olanları bırakarak sadece bu olayın fitne olarak değerlendirilmesi tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır³².

Schacht’ın bu rivâyetle ilgili iddialarını oryantalist câmiadan inandırıcı bulmayan sadece Robson da değildir. G.H.A. Juynboll ve Harald Motzki gibi hadis ilminin ilk dönemleriyle ilgili çalışmalar yapan oryantalistler de Schacht’ın yaklaşımına itiraz etmişlerdir.

Schacht’ın bu konudaki çıkarımlarını yetersiz bulan Juynboll, İbn Sîrîn’in işaret ettiği fitnenin tarihini belirlemek amacıyla müstakil olarak yazdığı makalesine “The Date of The Great Fitna (İslam’da ilk Büyük Fitnenin Tarihi)” adını vermiştir. Juynboll çalışmasına Schacht’ın iddia ettiği noktaları sorgulayarak başlamıştır.

Velîd’in öldürülmesi olayını Evzâî’nin (ö.157/774) fitne diye isimlendirmesini de kendisine destek alarak İbn Sîrîn’in “...*Fitne zuhur ettiğinde isnaddan sormaya başladılar...*” rivâyetini uydurma olarak niteleyen Schacht’a Juynboll şu ifadelerle itiraz etmektedir: “*Schacht Evzâî’nin ifadelerini güvenilir kabul ederken, yine onun beyanlarını esas alarak İbn Sîrîn’e atfedilen rivâyetleri kabul etmemektedir. Aslında Evzâî’nin sözleri de bir başkası tarafından sonradan uydurularak yayılmış olabilir*”³³. Schacht’ın yaklaşımını bu cümlelerle eleştiren Juynboll, daha sonra İbn Sîrîn’in çağdaşlarının ve ondan önceki bazı şahısların fitne kavramını kullandıklarını kaynaklardan tespit ederek, Velîd’in öldürülmesi olayından önceki olaylar için fitne tabiri kullanılmadığı yönündeki Schacht’ın iddialarının bilimsel bir temelinin olmadığını ispatlamıştır³⁴.

Juynboll’un Schacht’ın iddialarının aksi yönünde naklettiği rivâyetler İbn Sîrîn’in dışında aynı dönemde yaşayan bazı kişilerin de bir takım olaylar için fitne tabirini kullandıklarını göstermektedir. Bu rivâyetlerin, henüz hicrî birinci asır içinde yaşanan bir kısım olaylar için fitne tabirinin kullanıldığını isbat etmesi, üstelik de döneme tanıklık edenlerin ifadeleriyle bunu yapması açısından önem arz etmektedir. Fitnenin tarihini Velîd’in öldürülmesi olayıyla başlatan Schacht’ın bu tarihten yaklaşık seksen yıl önceki olayların tarihî ve sosyal boyutunu dikkate almaması bir yana, bu süreçteki

³¹ Robson, s. 21.

³² Robson, s. 21-22.

³³ Juynboll, “İslam’da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 41.

³⁴ Bkz. Juynboll, “İslam’da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 43-56.

olaylara fitne tabirinin kullanıldığı rivâyetleri ya görmemiş ya da bunların uydurma olduğunu düşünerek değerlendirmeye tabi tutmamıştır.

Söz konusu ifadenin İbn Sîrîn'e ait olamayacağı yönündeki Schacht'ın iddiasına Harald Motzki de itiraz etmiş ve bu iddianın keyfi olduğunu dile getirmiştir. İbn Sîrîn'e atfedilen sözün gerçekte ona ait olabileceğini belirten Motzki bu ifadenin içerisinde yer alan fitne tabirinin ilk asrın büyük fitnelerinden biri olarak anlaşılmasının daha uygun olabileceğini de söylemiştir. İsnadın Emevî döneminin sonunda oluştuğuna dair başka karineler olsaydı o takdirde Schacht'ın bu iddialarının geçerli olabileceğini ifade eden Motzki ancak bunu Schacht'ın sunduğu diğer delillerin de gösteremediğini çünkü son araştırmaların, isnada sahip hadislerin ilk asrın ikinci yarısında var olduğunu ispat ettiğini belirtmiştir³⁵.

Schacht'a karşı bu eleştirilerin Robson ve Motzki gibi oryantalistlerin yanı sıra Juynboll tarafından da yapılmış olması önem arz etmektedir. Çünkü Juynboll, oryantalist câmia içerisinde yaptığı çalışmalarla Schacht'ın bazı teorilerini geliştiren bir isim konumdadır³⁶. Nitekim Motzki, Juynboll'un bu durumuna şu ifadelerle işaret etmiştir: "Juynboll, Schacht'ın *Origins* adlı eserinin bir hayranıdır ve metodik olarak onun epeyce etkisindedir"³⁷. Schacht'ın, İbn Sîrîn'in sözleriyle ilgili iddialarının diğer oryantalistlerin yanı sıra Juynboll tarafından bile kabul edilmemesi bu iddiaların bilimsel temelden ne denli yoksun olduğunun bir göstergesidir.

Hicrî Birinci Asırdaki Önemli Olaylar ve Fitne

Juynboll'un çalışmasında naklettiği rivâyetler, her ne kadar Emevî Halîfesi Velîd'in öldürülmesinden çok daha önceki olaylar hakkında, yani hicrî birinci asırdaki bazı olaylar için fitne kelimesinin kullanılmış olduğunu bize göstermiş olsa da, İbn Sîrîn'in söz konusu ifadesindeki fitne tabiriyle hangi olayı kastettiğini belirle-

³⁵ Motzki, s. 58-61. Oryantalistlerin isnadın başlangıcıyla ilgili tutumları hakkında ayrıca bkz. Kızıl, Fatma, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, UÜSBE, Bursa, 2005, s. 6-12.

³⁶ Motzki, s. 153 vd. Juynboll'un oryantalistik gelenekteki konumuna ilişkin değerlendirmeler için bkz. Özer, Salih, "G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri", *İsnad Analiz Yöntemleri (Derleme ve Çeviri)*, çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2005, s. 11-45; Kuzudişli, Bekir, "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki", *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metodları* (Harald Motzki), İz Yay., İstanbul, 2011, s. 15 vd.

³⁷ Motzki, s. 85.

meye yeterince yardımcı olamayacaktır. Çünkü Hz. Osman'ın katledilmesiyle İbn Sîrîn'in vefatı arasında yaklaşık 75 yıllık bir süre vardır. Bu süre zarfında fitne diye tabir edilebilecek birden fazla olayın meydana geldiği tespit edilmiştir³⁸. Bu olayların en önemlileri olarak; Hz. Osman'ın şehâdeti (h. 35), Cemel Vakası (h. 36), Sıffîn savaşı (h. 37-38), Hâricîlerin bir kısmının ortadan kaldırıldığı Harûra katliamı (h. 38), Kerbelâ fâciası (h. 61), Abdullah b. Zübeyr olayı (h. 64-73) ve İbnu'l-Eş'as (h. 81) ve benzerlerinin isimleri sayılmaktadır³⁹.

Tümü hicrî birinci asırda meydana gelmiş bu olaylar sahâbe neslinden itibaren fitne tabiriyle ifade edilmiştir. Mesela 39. Zümer sûresinin 31. âyetini “ثم إنكم يوم القيامة عند ربكم تختصمون” bazı sahâbîlerin fitne ile bağlantı kurarak tefsir ettikleri nakledilmektedir. Nitekim Abdullah b. Ömer'in “Bu âyet bizim üzerimize inmişti, ancak fitne vâki oluncaya kadar neyi kastettiğini bilememişiz” dediği nakledilmiştir⁴⁰. Burada Abdullah b. Ömer fitne tabiriyle muhtemelen Hz. Osman'ın öldürülmesini izleyen olaylar silsilesini kastetmektedir. Zira bir başka sahâbî Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-4) bu âyetle ilgili olarak “Bu âyet nazil olduğunda; Rabbimiz bir, dinimiz bir, nebimiz bir (neden birbirimizle davalaşalım ki) derdik. Ne zaman ki Sıffîn günü birbirimize kılıçla saldırdığımızda evet (âyetle kastedilen) işte budur dedik” değerlendirmesini yapmıştır⁴¹.

Tâbiûn neslinin önde gelen âlimlerinden İbrahim en-Nehaî (ö. 96/715) ise bu âyetle ilgili olarak sahâbenin genel tavrını şöyle aktarmıştır: “ثم إنكم يوم القيامة عند ربكم تختصمون” âyeti nazil olduğunda bizim aramızda bir husumet yok, biz kardeşiz derlermiş. Ne zaman ki Osman katledildi işte bu bizim aramızdaki husumettir demeye başladılar”⁴².

³⁸ Bkz. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, s. 192-196; Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 176-178; Juynboll, “İslam'da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 42-58.

³⁹ Hatiboğlu, Mehmed Said, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1962, s. 34.

⁴⁰ Bkz. et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000, XXI, 287.

⁴¹ es-Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed b. İbrahim, *el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an (Tefsîru's-Sa'lebî)*, tahk. Ebû Muhammed b. Aşur, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 2002, VIII, 235; el-Alûsî, Mahmûd Şihâbuddîn, *Rûhu'l-Maânî fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'ul-Mesânî*, Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, tsz, XXIII, 264.

⁴² Abdurrazzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, tahk. Mustafa Müslim Muhammed, Mektebetü'r-Ruşd, Riyad, 1989, II, 172; et-Taberî, *a.g.e.*, XXI, 288.

Sahâbe gibi tâbiûn âlimleri de hicrî birinci asırda meydana gelen bazı önemli olaylar için fitne tabirini kullanmışlardır. Meselâ Ma'mer b. Râşid'in naklettiğine göre tâbiûn âlimlerinden Tâvûs b. Keysân (ö. 106/724) da Hz. Osman'ın şهادetini لما وقعت فتنة عثمان ifadesiyle dile getirmiştir⁴³. Hem sahâbenin hem de tâbiûnun bu ifadelerinin Hz. Osman'ın katledilmesi ve bununla bağlantılı hâdiselerin ilk zamanlardan itibaren “fitne” olarak isimlendirildiğini göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

Hicrî birinci asırda meydana gelmiş olaylardan Hz. Osman'ın katledilmesi sahâbe döneminden itibaren fitne olarak nitelendiği gibi yine ilk asırda meydana gelen diğer bazı büyük olaylar da fitne olarak ifade edilmişlerdir⁴⁴. Bu nedenle bazı âlimler söz konusu olayları birbirinden ayırmak için fitnenin yanı sıra ek bazı tabirler de kullanmışlardır. Meselâ kendisine nispet edilen eserlerde Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) fitne tabirini kullanırken yanında başka bir niteleyici ifade daha kullandığı görülmektedir. *el-Fıkhü'l-Ebsât* isimli eserinde “لما وقعت الفتنة بين الناس” ifadesinin hemen ardından “فی قتل

132 | db

عثمان رضى الله عنه” kaydını da eklemiştir⁴⁵. Fitne tabirini bu şekildeki kullanımından Ebû Hanîfe'nin kendisinden önceki dönemde “fitne” diye adlandıracağı birden fazla olay olduğunu anlamak mümkündür.

Bazı âlimler ise hicrî birinci asırda meydana gelmiş fitne diye tabir edilecek olayları birbirinden ayırmak için bunların yanına birinci, ikinci ve üçüncü gibi belirleyici kelimeler eklemişler ve “bi-

Juynboll da bazı sahâbeden ve tâbiûndan fitne ile ilgili değerlendirmeler nakletmekte ancak bunlardan bir kısmının “dahilî harb” anlamında kullanılmadığını iddia ederek İbn Sîrîn'in kastettiği fitneyle ilişkilendirilemeyeceğini söylemektedir. Sahâbeden nakledilen ve kendisinin de “dâhilî harb” anlamında olduğunu kabul ettiği bazı rivâyetleri ise sonraki dönemde uydurulmuş olabileceği iddiasıyla reddetme yoluna gitmektedir. Özellikle fitne ifadesinin Hz. Osman'ın öldürülmesi olayı ile bağlantılı olarak yorumlandığı rivâyetlerde bu tavrı net bir şekilde hissedilmektedir (Bkz. “İslam'da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 43, 44, 45, 46).

⁴³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi* (Abdurrazzâk'ın *Musannefinin* sonunda), tahk. Habîburrahman el-A'zamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, tsz., XI, 450 (no: 20973).

⁴⁴ Meselâ tahkim olayının da fitne olarak isimlendirilmesi hakkında bkz. ez-Zehebî, *Siyer*, III, 226.

⁴⁵ Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sâbit, *el-Fıkhü'l-Ebsât*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içerisinde), İFAV. Yay., İstanbul, 2002, 3. baskı, s. 40.

rinci fitne” ifadesini Hz. Osman’ın katledilmesini anlatmak için kullanmışlardır⁴⁶.

Şu halde bu konuda araştırılması gereken en önemli şey, söz konusu ifadesinde fitne tabirini kullanan İbn Sîrîn’in bununla hangi olayı kastettiğine açıklık getirebilecek başka ifadelerinin olup olmadığıdır. Bunun için ise öncelikle İbn Sîrîn’in fitne tabirini kullandığı başka açıklamalarının varlığı tespitiye çalışılmalıdır.

İbn Sîrîn Fitne Tabiriyle Hangi Önemli Hâdiseyi Kastetmiştir?

İbn Sîrîn’in fitne tabiriyle hangi olayı kastetmiş olabileceği konusunda bugüne kadar ki en kapsamlı çalışmaları Juynboll yapmıştır. Juynboll bu çalışmalarında fitneyle ilgili bazı rivâyetleri naklettikten sonra İbn Sîrîn’in bu ifadesiyle Abdullah b. ez-Zübeyr olayını kastetmiş olabileceği yönündeki kanaatini de ifade etmiştir⁴⁷. Dolayısıyla “great fitna (büyük fitne)” olarak tanımladığı fitne Juynboll’a göre 64/683-73/692 yılları arasında cereyan eden Abdullah b. ez-Zübeyr olayıdır. Juynboll bu kanaatinin gerekçesini de “İbn Sîrîn henüz çocukken meydana gelen bir olaydan ziyâde, yetişkinlik çağı süresince cereyan eden bir hâdiseye açıkça temas etmektedir” şeklinde ifade etmiştir⁴⁸. İbn Sîrîn’in fitne tabiriyle İbnü’z-Zübeyr olayını kastetmiş olabileceğini söyleyen başka araştırmacılar da vardır. Meselâ J. Robson da İbn Sîrîn’in işarette bulunduğu fitnenin Haccac’a karşı ayaklanma hareketi başlatan Abdullah b. Zübeyr olayı olduğunu belirtmiştir⁴⁹. Nabia Abbott ve Fuat Sezgin’in de bu görüşte olduğu belirtilmektedir⁵⁰.

İbn Sîrîn’in fitne sözüyle Abdullah b. Zübeyr olayını kastetmesi elbette ihtimal dâhilindedir. Ancak önceki çalışmalarda bir kısmına hiç yer verilmemiş bazı rivâyetlerin bu konudaki değerlendirmeleri biraz daha netleştirecek konuma sahip olduklarını düşünmekteyiz.

Örneğin, Ma’mër b. Râşid’in *Câmiî*’nde naklettiğine göre İbn Sîrîn şöyle demiştir: “*Fitne yayıldı. O esnada Rasûlullah’ın sahâbîlerinin sayısı on bin iken fitneye bunlardan kırk kişi bile katılmadı*”⁵¹. Ahmed b. Hanbel ve diğer bazı müelliflerin naklettiği

⁴⁶ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 422.

⁴⁷ Bkz. Juynboll, “İslamda İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 57-58.

⁴⁸ Juynboll, “Fitne ve Bid’at Kavramlarının Tarihlenmesine Dair”, s. 64.

⁴⁹ Robson, s. 22.

⁵⁰ Bkz. Juynboll, “İslamda İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 58.

⁵¹ Ma’mër b. Râşid, XI, 357 (no: 20735).

rivâyete göre ise İbn Sîrîn: “*Fitne patlak verdiğiinde Rasûlullah’ın sahâbîlerinin sayısı on bin idi. Fitneye bunlardan yüz kişi bile katılmadı. Hatta katılanların sayısı otuza bile ulaşmadı*” demiştir⁵².

Bu rivâyetlere göre İbn Sîrîn on bin sahâbînin hayatta olduğu bir tarihte yaşanan bir olayı fitne olarak nitelemekte ve bu hâdiseye sahâbeden otuz veya kırk kişinin bile katılmadığını ifade etmektedir. On bin rakamıyla bir bölgede bulunan sahâbîleri mi yoksa hayatta olan bütün sahâbîleri mi kastettiğini de, bu eserlerdeki rivâyetlerde böyle bir ayrıntı yer almadığı için, bilemiyoruz. Ancak bu rivâyet yine erken dönem kaynaklardan İbn Şebbe’nin (ö. 262/876) *Târihu’l-Medineti’l-Münevvere* ve Câhız’ın (ö. 255/868) *Kitâbu’l-Osmâniyye* adlı eserlerinde bazı lafız farklılıklarıyla nakledilmektedir⁵³. İbn Şebbe’nin rivâyetindeki ayrıntıyla söz konusu bu kapalılık ortadan kalkmaktadır. Çünkü rivâyet “وقعت الفتنة وبالمدينة عشرة آلاف” şeklinde nakledilmektedir⁵⁴. Bu rivâyetlere göre İbn Sîrîn’in

134| db

on bin rakamını Medine’deki sahâbeyi kastetmek için kullandığı anlaşılmaktadır. Yine bu son iki kaynaktaki rivâyetlerde İbn Sîrîn’in ifadesi “sahâbîlerin sayısı on bin idi”, “veya on binden fazla idi” şeklinde de yer almaktadır⁵⁵.

Câhız bu konuyla ilgili İbn Sîrîn’in çağdaşı Âmir b. Şurâhil eş-Şa’bî’den (ö. 103/721) de bir rivâyet aktarmaktadır. Bu rivâyete göre ise eş-Şa’bî “Fitne, Medine’de yirmi bin sahâbe hayatta iken meydana geldi..” tespitini yapmıştır⁵⁶. Şu halde İbn Sîrîn ve bazı çağdaşları tarafından fitne diye isimlendirilen olay, Medine’de pek çok sahâbînin hayatta olduğu bir zaman diliminde meydana gelmiştir. Bununla Hz. Osman’ın şehit edilmesini ve takip eden olayları kastetmiş olması daha büyük ihtimal olarak gözükmektedir.

⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 182, (no: 4787); İbn Teymiyye, Ebu’l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim, *el-Muntekâ min Minhâci’l-İ’tidal fî Nakdi Kelami Ehli’r-Rufz ve’l-İ’tizal* (Muhtasarı Minhâci’s-Sünne), İhtisar: Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, tahk. Muhibbuddîn el-Hatîb, İdaretü’l-Buhusi’l-İlmiyye, Riyad, 1992, 3. baskı s. 389.

⁵³ Bkz. İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Târihu’l-Medineti’l-Münevvere*, tahk. Fehim Muhammed Şeltut, Dâru’l-İsfahani, Cidde, 1973, IV, 1271; Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitabu’l-Osmâniyye*, tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü’l-Cîl, Beyrut, 1991, s. 175.

⁵⁴ İbn Şebbe, IV, 1271.

⁵⁵ Bkz. İbn Şebbe, IV, 1271; Câhız, s. 175.

⁵⁶ Câhız, s. 10.

Bunun dışında, yine İbn Sîrîn'e nispet edilen bir rivâyete daha ulaşmış bulunmaktayız. Şerh edebiyatının ilk örneklerini veren müelliflerden olan Buhârî şârihlerinden İbn Battâl'ın (ö. 449/1057) şerhinde naklettiğine göre İbn Sîrîn şöyle demiştir: “Osman'ın (r.a.) öldürülmesinden sonra Ebû Mes'ûd el-Ensârî'ye geldim ve ona fitneden sordum. Bunun üzerine bana şöyle söyledi. ‘Sana cemaati (cemaat içerisinde kalmanı) tavsiye ederim. Çünkü Allah, Muhammed ümmetini dalâlet üzerine bir araya getirmez (toplamaz). Cemaat Allah'ın ipidir. İnsanların cemaatte kötü gördükleri şey, onların fırkada (ayrışmada) gördüklerinden daha hayırlıdır”⁵⁷.

Bu rivâyete göre İbn Sîrîn'in fitneyi sorduğu kişi Ebû Mes'ûd el-Ensârî el-Bedrî künyesiyle meşhur olmuş ve ikinci Akabe biatına katılmış sahâbîlerden Ukbe b. Amr b. Sa'lebe'dir. Bu sahâbînin Bedir savaşında bulunup bulunmadığı konusunda ihtilaf edilmiştir⁵⁸. Onun Medine'de ve Kûfe'de yaşadığı ve Hz. Ali'nin Sıffîn'e giderken Kûfe'de kendisine vekâlet etmesi için onu görevlendirdiği⁵⁹ sonrasında ise bu görevden aldığı belirtilmektedir⁶⁰. Görevden alınmasında muhtemelen Ebû Mes'ûd'un Müslümanlar arasında cereyan eden bu savaşlara karşı çıkışı etkili olmuştur⁶¹. Bu sahâbînin vefat tarihi konusunda da ihtilaf edilmiştir⁶². Bazı müellifler hicrî 39 tarihinde vefat ettiğini söylemişler⁶³, ancak bu tarih fazla kabul görmemiştir. Nitekim İbn Hacer, Ebû Mes'ûd el-Ensârî'nin hicrî 40 senesinden önce vefat ettiği yönündeki görüşlere karşı çıkmış ve onun Kûfe'de Muğîre'nin yönetimine tanıklık ettiğinin kesin olduğunu, bunun da h. 40 senesinden sonraki bir tarihte vefat etmiş olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir⁶⁴. Tarihçilerin çoğunluğu da Ebû Mes'ûd'un hicrî 40 senesinden sonra vefat ettiği kanaatindedir. Bunlardan bir kısmı vefat tarihi olarak 41 veya 42 senesini işaret eder-

⁵⁷ İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdi'l-Melik el-Bekrî el-Kurtûbî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Ruşd, Riyad, 2003, 2. baskı, X, 34.

⁵⁸ ez-Zehebî, *Siyer*, II, 494; İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, tahk., Ali Muhammed el-Bacâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, tsz., IV, 524.

⁵⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshak, *Ma'rîfetü's-Sahâbe*, tahk. Adil b. Yusuf el-Garâzî, Riyad, 1988, IV, 2147-2148; ez-Zehebî, *Siyer*, II, 494.

⁶⁰ İbn Sa'd, VI, 16.

⁶¹ ez-Zehebî, *Siyer*, II, 495.

⁶² el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târihu Bağdad*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., I, 157-158.

⁶³ Halîfe bin Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu't-Tabakât*, tahk. Ekrem Ziya el-Umerî, Dâru Taybe, Riyad, 1982, 2.baskı, s. 96; Ebû Mes'ûd'un 40 senesinden önce öldüğünü söyleyenler için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 524; ez-Zehebî, *Siyer*, II, 496.

⁶⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 524.

ken, Vâkıdî, İbn Sa'd ve diğer bazı tarihçiler ise Ebû Mesûd'un Muâviye'nin hilâfetine sonlarında öldüğünü söylemişlerdir⁶⁵. Bazıları ise onun hicrî 60 tarihinden sonra vefat ettiğini söylemişlerdir⁶⁶.

Şârih İbn Battâl bu rivâyeti isnad konusuyla ilgili bir bölümde değil, fitnenin vuku bulması durumunda Müslümanların nasıl davranmaları gerektiğini ifade eden hadisleri şerh ederken senedini vermeden nakletmiştir. Ebû Mes'ûd el-Ensârî'nin Hz. Osman'ın katledilmesinden sonra İbn Sîrîn'e yaptığı nasihatın aynısını ya da benzerini kendisini ziyarete gelen diğer kişilere de yaptığını birçok kaynak nakletmiştir⁶⁷.

Bu rivâyet İbn Sîrîn'in fitne kavramıyla neyi kastetmiş olabileceğini açıkça ifade etmektedir. Kendisine soru yönelttiği sahâbî Ebû Mes'ûd'un vefat tarihi hicrî 42 senesi de olsa 60 senesi de olsa rivâyetin muhtevâsında herhangi bir değişiklik olmayacaktır. Çünkü rivâyetin baş tarafındaki ifadeden Hz. Osman'ın öldürülmesi olayını İbn Sîrîn'in fitne olarak değerlendiği çok açıktır. Yine söz konusu tarihlerin hangisinde vefat etmiş olursa olsun bu sahâbîyle İbn Sîrîn'in görüşmüş olması da imkân dâhilindedir. Nitekim İbn Sîrîn'in, Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den naklettiği başka rivâyetler de vardır⁶⁸.

İbn Sîrîn'in doğum tarihi olarak hicrî 31-34 arası tarihler verilmektedir⁶⁹. Ebû Mes'ûd el-Ensârî şayet 42 senesinde vefat etmişse İbn Sîrîn'in 34 tarihinde bile doğduğu kabul edilse, en az sekiz dokuz yaşında iken bu sahâbîyle görüştüğü ortaya çıkmaktadır. İbn Sîrîn 31 ya da 32 tarihlerinde doğmuş ise o takdirde bu sahâbîyle on veya on bir yaşlarında görüşmüş olması da muhtemeldir. Bu yaşlardaki bir çocuğun yaşadığı dönemde gündemi işgal etmiş bir

⁶⁵ İbn Sa'd, VI, 16; ez-Zehebî, *Siyer*, II, 496.

⁶⁶ Bkz. İbn Ebî Hâtim, III, 1123; İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Kahire, 1970, V, 287; ez-Zehebî, *Siyer*, II, 496. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Uğur, Mücteba, "Ebû Mes'ûd el-Bedrî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 187.

⁶⁷ Bkz. et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım b. Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tahk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Bağdat, 1985, 2. baskı, XVII, 240; el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Sufyan, *el-Ma'rife ve't-Târih*, haşiye: Halil el-Mansur, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, III, 276; ez-Zehebî, *Siyer*, II, 495-496; eş-Şâtübî, Ebû İshak, *el-İ'tisâm*, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, Mısır, tsz, II, 261.

⁶⁸ Bkz. ez-Zehebî, *Siyer*, II, 494-495.

⁶⁹ Bkz. Yücel, Ahmet, "İbn Sîrîn", *DİA*, İstanbul, 1994, XX, 358.

konu ile ilgili merak duyması ve çevresindeki insanlara bunu sor-
ması da gayet doğaldır. Öte yandan, Ebû Mes'ûd el-Ensârî 42 sene-
sinden daha sonraki bir tarihte veya İbn Sa'd ve Vâkidî gibi âlimle-
rin dediği gibi Muâviye'nin hilâfetine sonlarında ya da hicrî 60
tarihinden sonra vefat etmiş ise İbn Sîrîn'in daha ileriki bir yaşta
görülmüş olması da ihtimal dâhilindedir. Kendisinden bu olayın
dışında başka rivâyetler nakletmesi ise İbn Sîrîn'in Ebû Mes'ûd'la
birden fazla görüşmüş olma ihtimalini de gündeme getirmektedir.

İbn Sîrîn'e atfedilen bu son ifadeler, hemen yukarıda nakletti-
ğimiz görüşleriyle yani "Fitne patlak verdiğinde sahâbenin sayısı on
bin idi veya on binden fazla idi..." rivâyetleriyle de uygunluk arz
etmektedir. Nitekim Hz. Osman'ın hicrî 35 yılında katledildiği dik-
kate alınırsa, İbn Sîrîn ve Şa'bî gibi âlimlerin bu tarihlerde
sahâbenin büyük bir bölümünün hayatta olduğu yönündeki tespit-
lerinin tarihî açıdan bir problem taşımadığı görülecektir.

Bu rivâyetlerin dışında İbn Sîrîn'den fitne ile ilgili bir değeren-
dirme daha nakledilmektedir. Câhız'ın naklettiği şu rivâyete göre
İbn Sîrîn ve çağdaşı eş-Şa'bî Hz. Osman'ın katledilmesini izleyen db | 137
bazı olayları fitne olarak nitelemişlerdir:

”وزعم ابن سيرين والشعبي أنهما قالاً: وقعت الفتنة بالمدينة وأصحاب النبي صلى الله
عليه وسلم أكثر من عشرة آلاف. فقال: فما يعدون من خف فيها عشرين رجلاً. فسميا حرب
على وطلحة والزبير وصفين فتنة“

“İbn Sîrîn ve eş-Şa'bî şöyle demişlerdir: Nebî (s.a.s.)'in ashabı
on binden fazla iken (hayatta iken) Medine'de fitne vuku buldu. O
fitneye (sahâbeden) katılanları yirmi kişi bile sayamadılar. Onlar
(İbn Sîrîn ve eş-Şa'bî) Ali, Talha ve Zübeyr arasındaki muhârebeyi
ve Sıffîn'i fitne olarak isimlendirdiler”⁷⁰.

Şu halde bu rivâyetlerin tamamı bir arada değerlendirildiğinde,
İbn Sîrîn'in fitne ifadesiyle Hz. Osman'ın öldürülmesini takip eden
olayları kastetmiş olması ihtimali daha da güçlenmektedir.

Schacht'ın, İbn Sîrîn'in ifadesiyle ilgili iddialarına, oryantalistler
arasında en kapsamlı itirazın Juynboll tarafından yapıldığı gözlen-
mektedir. Ancak Juynboll'un bu itirazlarının bir benzerini kendisine
de yapmak mümkündür. Çünkü Juynboll çalışmasında İbn Sîrîn'in

⁷⁰ Câhız, s. 175.

“.... Fitne vukû bulduktan sonra isnaddan sormaya başladılar...” ifadesinin yanı sıra, diğer bazı şahıslardan fitne ile ilgili nakledilen rivâyetlerin bir kısmını da kabul etmektedir. Buna karşın İbn Sîrîn’den nakledilen ve bizim de yukarıda sunduğumuz ilk iki rivâyetten yani “fitne meydana geldiğinde sahabîlerin sayısı “on bin idi” ya da “on binden fazla idi” ve “Osman’ın öldürülmesinden sonra fitneyi sormak için Ebû Mes’ûd el-Ensârî’ye gittim” rivâyetlerinden söz etmemektedir. Ayrıca Câhız’ın naklettiği “...İbn Sîrîn ve Şa’bî, Ali, Talha ve Zübeyr arasındaki muhârebeyi ve Sıffîn’i fitne olarak isimlendirmişlerdir” rivâyetinin ise sadece son bölümünü çalışmasında nakletmekte; ancak ardından uydurulmuş olabileceğini de iddia etmektedir. Bu iddiasına gerekçe olarak, öncelikle rivâyetin baş tarafındaki “زعم (iddia ettiler)” fiilini göstermekte ve “Câhız’ın bu haberden sanki kendisi de emin değildir” tabirini kullanmaktadır⁷¹. Ancak bu rivâyet üç tespitten oluşmaktadır. Birincisi, fitne olduğunda Medine’de on binden fazla sahâbînin hayatta olduğu; İkincisi, o fitneye iştirak eden sahâbîlerin yirmi kişi bile olmadığı, üçüncüsü ise, İbn Sîrîn ve eş-Şa’bî’nin, Hz. Ali, Talha ve Zübeyr arasındaki muhârebeyi ve Sıffîn’i fitne olarak isimlendirmeleridir. Juynboll çalışmasında bu rivâyetin tamamını nakletmemektedir. Rivâyette yer alan ilk iki unsur birçok kaynak tarafından da nakledilmiştir. Ayrıca, “زعم” fiili “قال” anlamında da kullanılmakta ve bazı lügatlarda ilk anlam olarak da “قال” verilmektedir⁷². Öte yandan bu tespit onların kişisel tespitleridir. Kişisel tespitlerin isabet etme ihtimali olduğu gibi hata etme ihtimali de elbette mümkündür. Şunu da belirtmek gerekir ki, bir tespitin bir kişiye ait olmasıyla o konu ya da olay hakkında yapmış olduğu değerlendirmelerin isabet etmesi farklı şeylerdir.

Yine Juynboll, bu rivâyeti kabul etmemesine Câhız’ın senedsiz olarak nakletmesini de gerekçe göstermektedir. Ancak Câhız bu eserinde rivâyetlerin büyük çoğunluğunu isnadsız olarak nakletmektedir. Rivâyeti aktarırken senedi hazfetmesi sadece bu rivâyete mahsus bir durum değildir.

⁷¹ Juynboll, “İslâm’da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 46.

⁷² Bkz. İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1990, XII, 264-267.

Câhız tarafından nakledilen rivâyetin uydurma olabileceğini belirttikten sonra Juynboll, bunun İbn Sîrîn'in isnadla ilgili ifadelelerini desteklemek amacıyla uydurulmuş olabileceğini de iddia etmektedir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Câhız bu rivâyeti Hz. Osman'ın katledilmesi ve buna sahâbenin ve tâbiûnun reaksiyonunu anlatırken nakletmektedir. Bu esnada isnadla ilgili konular da hiç gündeminde yoktur.

“Fitne” Tabiri Erken Dönem Kaynaklarda Yer Almamış mıdır?

Bazı oryantalistler İbn Sîrîn'in fitne tabiriyle Hz. Osman'ın öldürülmesi ve onu izleyen olayları kastetmiş olabileceği yönündeki rivâyetleri sıhhatli kabul etmemelerine gerekçe olarak, fitne tabirinin bu anlamda kullanıldığı yönündeki bilgilerin bize ancak hicrî ikinci asrın son yarısına ait eserler yoluyla ulaşmış olduğunu da göstermektedirler⁷³.

Ancak günümüze ulaşan ilk metinlerden olan Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'nin (ö.100/718) *Kitâbu'l-İrcâ* adlı eserinde de fitne kavramı şu şekilde yer almıştır:

“...ثم نزل بهذه الأمة موعود الله الذي وعد من وقوع الفتنة يفارق رجال عليه رجالا ويوالى رجال عليه رجالا... فإن أبا بكر وعمر لم تقتتل فيهما الأمة ولم تختلف فيهما ولم يشك في أمرهما...”

“...Daha sonra bu ümmetin başına Allah' ın gerçekleşeceğini haber verdiği **fitne** belası inince, insanlar birbirlerini terk ettiler ve aynı tarafta yer alanlar birbirlerini dost edindiler... Ebû Bekir ve Ömer yüzünden bu ümmet birbiriyle savaşmadı, onların durumları hakkında ihtilaf etmedi hatta şüpheye dahi düşmedi...”⁷⁴.

Juynboll'un, 1973 tarihinde İslam tarihindeki büyük fitnenin tarihini tespit için kaleme aldığı ve *Arabica*'da yayınlamış olduğu “The Date of The Great Fitna” adlı makalesinde bu rivâyet yer almamıştır. Josef Van Ess 1974 tarihinde aynı dergide Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin söz konusu risâlesini tahkik ederek yayınlamış ve bu risâlenin I. asra ait sahih bir eser olarak kabul

⁷³ Bkz. Juynboll, “İslam'da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 50.

⁷⁴ Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, *Kitâbu'l-İrcâ*, tahk. ve neşr., Josef Van Ess, *Arabica*, Brill, Leiden, 1974, XXI, s. 23.

edilmesi durumunda daha önce aynı dergide Juynboll tarafından iddia edilen fitne tabirinin Hz. Osman'ın katli ve onu izleyen olaylar anlamında kullanıldığı yönündeki bilgilerin bize ancak hicrî ikinci asrın son yarısına ait eserler yoluyla ulaşılmış olduğu yönündeki tezin artık savunulamayacağını ifade etmiştir⁷⁵.

Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin bu risâlesini erken dönem müelliflerinden İbn Ömer el-Adenî (ö. 243/857) *Kitabu'l-İman*'ında nakletmiş ve böylece onun kendisinden sonraki dönemlere ulaşmasında önemli bir rol üstlenmiştir. ez-Zehebî de bu risâlenin bir bölümünü bazı önemli bilgiler ekleyerek *Târîhu'l-İslâm*'ında nakletmiştir⁷⁶. Bu risâlenin Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'ye ait olduğu konusunda ilk dönem kelâmî metinlerle ilgilenen araştırmacılar her hangi bir tereddüt taşımamaktadırlar⁷⁷. Araştırmacıların bu eser konusundaki tek tereddütleri 100/718 senesinde vefat ettiği bilinen Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin onu hangi tarihte yazdığı hakkındadır. Bazı araştırmacılar Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye'nin bu risâleyi hicrî 73 tarihinde yazmış olabileceğini söylemişler, bu risâleyi tahkik eden Van Ess ise hicrî 75 tarihinde yazıldığı kanaatinde⁷⁸.

Van Ess, fitne tabirinin Hz. Osman'ın katledilmesi ve onu izleyen olaylar için kullanıldığı yönündeki bilgilerin bize ancak hicrî ikinci asrın son yarısına ait eserler yoluyla ulaştığı yönündeki tezlerin, söz konusu risâlenin Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye'ye ait olduğu sahih kabul edildiği takdirde, artık savunulamayacağını belirtmiş ve ardından da bu risâlenin adı geçen müellife ait olduğu yönündeki kanaatini de ifade etmiştir. Bunun üzerine Juynboll, "Excursus: On the Chronology of the Concepts Fitna and Bid'a (Fitne ve Bid'at Kavramlarının Tarihlenmesine Dair)" adlı yeni bir makale kaleme almış ve birinci bölümünü Van Ess'in itirazlarına ayırmıştır. Bu bölümde Juynboll söz konusu Risâle'de ifade edilen fitnenin Van Ess'in iddia ettiği gibi Hz. Osman'ın ölümünü ve sonraki olayları değil, Hz. Osman'ın hayatındaki olayları kastettiği yönünde

⁷⁵ Juynboll, "Fitne ve Bid'at Kavramlarının Tarihlenmesine Dair", s. 59-60.

⁷⁶ ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 333-334. Bu risâlenin günümüze ulaşması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kutlu, Sönmez, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitabü'l-İrca", *AÜİFD*, Ankara, 1997, c: XXXVII, s. 321-322.

⁷⁷ Bkz. Kutlu, s. 322; Van Ess, "İslam Kelamının Başlangıcı", çev. Şaban Ali Düzgün, *AÜİFD*, Ankara, 2000, c: XLI, s. 407-410.

⁷⁸ Van Ess, Josef "Das Kitâb al-Irgâ' des Hasan b. Muhammed b. al-Hanafiyya" *Arabica*, Brill, Leiden, 1974, sayı: XXI/I, s. 49. Bu eserin tarihlendirilmesi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kutlu, s. 322-323.

yeni bir iddia ortaya atmıştır. Bu iddiasını “Eğer Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye fitne kelimesini kullanırken Osman’ın öldürülmesinden kaynaklanan iç savaşı düşünüyor olsaydı, Ebû Bekir ve Ömer’den sonraki sırada üçüncü isim olarak Osman’ın adını kesinlikle zikretmesi gerekirdi...” şeklinde gerekçelendirmiştir⁷⁹.

Juynboll’un bu son iddiasındaki gibi bir yaklaşımla sonuca ulaşmak zordur. Çünkü Hasan b. Muhammed bu tabirle Hz. Osman’ın vefatını ve bunu izleyen olayları değil de halifeliği dönemindeki gelişmeleri kastetmiş olsa, o zaman yine Hz. Osman’ın ismini zikretmesi gerektiğini düşünmek mümkündür. Juynboll bu iddiasının ardından Hasan b. Muhammed’in *İrcâ*’sından naklettiğimiz bölümün birinci satırındaki “يفارق رجال عليه رجالا ويوالى رجال عليه رجالا”

ifadesini de destek olarak göstermiştir. Ancak hicrî birinci asırda insanların birbirlerini terk etmeleri ve aynı tarafta yer alanların birbirlerini dost edinmeleri ki bu da kuvvetle muhtemel fırkaların teşekkülüne işaret etmektedir ve bunlar da Hz. Osman’ın öldürülmesinden sonra teşekkül etmiştir. Nitekim ilk dönem kelâmî metinlerle ve yaklaşımlarla ilgilenen Kelam ve Mezhepler Tarihi araştırmacılarına göre Hasan b. Muhammed’in bu eseri bazı kelâmî fırkaların tutumlarına karşı bir cevap niteliği taşımaktadır⁸⁰. Müellif, bu eserinde özellikle Hâricîlerin Hz. Osman, Hz. Ali ve diğer sahâbîleri tekfir etmelerine ve babası Muhammed b. el-Hanefiyye etrafında oluşturulan asılsız iddialara karşı çıkarak onları eleştirmiştir. Öte yandan Hasan, böyle bir eseri yazmakla kalmamış onu bazı önemli şehirlere öğrencileri veya başkaları yoluyla göndererek İslam ümmetindeki daha önce var olan birlik ve beraberliğin tekrar sağlanmasına çalışmıştır⁸¹. Bu anlamda, söz konusu bölümü Hz. Osman’ın katledilmesi ve sonrasında yaşanan fikir ayrılıkları neticesinde oluşan ve İslam tarihinde derin izler oluşturan gruplaşmalar olarak değil de, Hz. Osman’ın halifeliği dönemindeki gruplaşmalar şeklinde yorumlamak da gerçeği tam yansıtmayacaktır. Van Ess’in iddiaları karşısında makalesinde bu şekilde bir yorum yapmışsa da, bir başka eserinde konuya tekrar atıf yapan Juynboll, İbn Sîrîn’in kullandığı fitne tabiriyle, Abdullah b. Zübeyr ile Şam’daki Emevî halifeleri arasındaki iç savaşın kastedilmesinin daha büyük bir ihtimal taşıdığını tekrarladıktan sonra “... Bu hipotezin yayınlanmasından

⁷⁹ Bkz. Juynboll, “Fitne ve Bid’at Kavramlarının Tarihlenmesine Dair”, s. 60-61.

⁸⁰ Bkz. Kutlu, s. 320-324.

⁸¹ Kutlu, s. 320.

bu yana onun geçerliliğini sarstığı söylenebilecek sadece bir karşıt tez ileri sürülmüştür...” ifadesiyle Hasan b. Muhammed’e ait bu Risâlenin ve Van Ess’in değerlendirmelerinin önemini de itiraf etmiştir⁸².

İbn Sîrîn’in ifadesindeki fitne sözcüğünü, Abdullah b. Zübeyr olayı olarak yorumlayan Juynboll’un, bu sözcüğün sahâbe ve tâbiûn tarafından bundan daha önceki bir olay, özellikle Hz. Osman’ın katledilmesi ve onu izleyen önemli hâdiseler şeklinde yorumlanmasını kabul etmeme eğiliminde olduğu yaptığı değerlendirmelerinde de açıkça görülmektedir. Nitekim önde gelen sahâbilerden Saîd b. Zeyd (ö. 51/671)’in fitne ile ilgili “فتنة عمياء يخطب أهلها” (İnsanların ne

yapacağını şaşırdığı kör bir fitne)⁸³ ifadesini naklettikten sonra şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “Bu metin fitnenin hangi anlama geldiğini tahmin etmeye imkân vermeyecek kadar kısadır. Bu rivâyet *Concordance et Indices de la Tradition Musulmane*’de yer almamaktadır....”⁸⁴. Bu rivâyetle ilgili her iki değerlendirmesine de katılmak mümkün değildir. Çünkü rivâyetin öncesinde ve sonrasında Saîd b. Zeyd’in tutumuyla ilgili başka detaylar varken Juynboll onları nakletmemiş sadece ona nisbet edilen sözü aktarmakla yetinmiştir. Oysa rivâyetin tamamına bakıldığında Saîd b. Zeyd’in hangi olayı kastettiği rahatlıkla anlaşılabilecektir. Hicrî 51 tarihinde vefat ettiğinden dolayı hicrî 63-74 tarihleri arasında cereyan eden Abdullah b. Zübeyr olayından bahsetmesi mümkün değildir. Rivâyetin öncesindeki ve sonrasındaki ifadelerle bakıldığında ise Saîd b. Zeyd’in Hz. Ali karşısında yer alan Talha ve Zübeyr olayını kastettiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Juynboll’un bu rivâyetle ilgili ikinci itirazını da kabul etmek mümkün değildir. Nitekim Juynboll’un çalışmasında naklettiği rivâyetlerin çoğunluğu *Concordance*’de yer almazken söz konusu rivâyeti bu nedenle kabul etmemesi anlaşılamaz bir durumdur.

Fitne tabiriyle ne kastettiğini belirlemek maksadıyla İbn Sîrîn’e nisbet edildiği için naklettiğimiz bu rivâyetlerin tamamının ona ait olmadığı farz edilse ve sadece dönemin olaylarının siyâsî ve sosyal yönü dikkate alınsa yine de bu tabirle Hz. Osman’ın öldürülmesi ve sonrasında yaşanan kargaşayı kastettiği sonucuna varmak müm-

⁸² Bkz. Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002, s. 37-38.

⁸³ Câhız, s. 175.

⁸⁴ Juynboll, “İslamda İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi”, s. 46.

kündür. Nitekim naklettiğimiz bu rivâyetlerden hiç birini çalışmaları-
rında nakletmemiş bazı araştırmacılar hicrî birinci asırda meydana
gelmiş ve tarihi süreç içerisinde fitne diye tanımlanmış olayların
siyâsî ve sosyal yönlerini ve topluma akseden sonuçlarını analiz
ederek de aynı neticeye ulaşmışlardır⁸⁵. Kaldı ki, Schacht'ın fitnenin
tarihi olarak gösterdiği Velîd b. Yezîd'in öldürülmesi, tarihte hiçbir
zaman onun iddia ettiği gibi eski güzel günlerin sonu sayılacak
kadar önemli bir olay olarak da görülmemiştir⁸⁶. Aynı şekilde Ab-
dullah b. Zübeyr ve İbnü'l-Eş'as olayları da tamamen siyâsî olaylar-
dır ve bunların neticeleri Müslümanların akideleri üzerinde her
hangi bir tesir icra etmemiştir. Oysa Hz. Osman'ın katlini takip eden
senelerde ve bilhassa Hz. Ali ile Muâviye arasındaki Sıffin harbin-
den sonra hilâfetin Muâviye'ye intikali Ali taraftarları arasında bü-
yük infial yaratmış ve büyük toplumsal kutuplaşmalara sebebiyet
vermiştir⁸⁷.

Bütün bu inceleme ve araştırmalarımızın neticesinde İbn
Sîrîn'in fitne tabiriyle Hz. Osman'ın öldürülmesi ve akabinde ortaya
çıkan olumsuz gelişmeleri kastedtiğini söylemek mümkündür.

Ehl-i Sünnet ve Ehl-i Bid'at Adlandırmalarının Anlamı

İbn Sîrîn söz konusu ifadesinde fitnenin ardından hadiste isnad
uygulamasının başladığını ve râvîlerin ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at
olma durumlarına bağlı olarak rivâyetlerinin kabul veya reddedildi-
ğini belirtmiştir. Bu iki kavramın İbn Sîrîn ve çağdaşları tarafından
hangi anlamda kullanıldığının belirlenmesi sadece rivâyeti kabul ya
da reddedilecek râvîlerin özelliklerini tanımayı değil aynı zamanda
hadis rivâyetinde isnadın uygulanmaya başlandığı zamanı tespit
etmeye de katkı sağlayacaktır. Bu nedenle öncelikle o dönem âlim-
lerince bu iki kavrama yüklenen anlam belirlenmeye çalışılacaktır.

İbn Sîrîn'in râvîlerin durumlarını belirtmede kullandığı bu kav-
ramlar rivâyeti nakleden kaynaklarda bazı lafız farklılıklarıyla akta-

⁸⁵ Bkz. Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 177-178. Talat Koçyiğit, "İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Râvîlerinin Cerhi" adlı makalesinde İbn Sîrîn'in söz konusu sözündeki "fitne" tabiriyle Abdullah b. Zübeyr olayını kastetmiş olabileceği sonucuna ulaşmışken (bkz. s. 49); *Hadis Tarihi* adlı eserinde araştırmasını derinleştirmesiyle Hz. Osman'ın katli ve onu izleyen olayları kastettiği sonucuna ulaşmıştır. Bkz. Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, s. 177-178.

⁸⁶ Polat, s. 25. İlk dönemdeki fitnelerle ilgili değerlendirmeler için ayrıca bkz. el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Ebediyatı*, s. 195.

⁸⁷ Bkz. Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 177.

rılmıştır. Onun söz konusu tespitlerini nakleden müelliflerden Ahmed b. Hanbel, Müslim, el-Cûzcânî, et-Tirmizî, İbn Hıbbân, İbn Ebî Hâtim, el-Ukaylî, İbn Adiyy ve Ebû Nuaym'ın rivâyetlerinde her iki kavram da yer almıştır. Rivâyeti eserinde iki farklı tarîkle nakleden el-Hatîb el-Bağdâdî'nin ilk tarîkinde de her iki kavram yer almıştır.

Bazı müelliflerin rivâyetinde ise bu iki kavramdan yalnızca bir tanesi yer almıştır. ed-Dârimî'nin rivâyetinde sadece "sâhibu sünne" kavramı "...Sâhibu sünne olandan hadis aldılar, sâhibu sünne olmayandan hadis almadılar" şeklinde nakledilmiştir⁸⁸. Yine el-Hatîb el-Bağdâdî'nin ikinci tarîk olarak naklettiği rivâyette de ed-Dârimî'nin rivâyetinde olduğu gibi sadece "sâhibu sünne" tabiri yer almıştır⁸⁹. ez-Zehebî'nin rivâyetinde ise söz konusu ifadede sadece "ehlu'l-bid'a" tabiri yer almış ve ilgili bölümü "...Bakılır, eğer isnadda ehlu bid'a yer alırsa hadisi terk edilirdi" şeklinde nakledilmiştir⁹⁰.

144 | db

İsnadın başlaması ve uygulanış yöntemiyle ilgili bu tespitinin hadis rivâyetiyle ilgili olmasına rağmen İbn Sîrîn'in "ehlu'l-hadis" veya "sâhibu'l-hadis" değil de "ehlu's-sünne" veya "sâhibu sünne" tabirini kullanması ilginçtir. İbn Sîrîn söz konusu ifadesinde "ehlu'l-hadis" ya da "sâhibu'l-hadis" tabirini kullanmış olsaydı, bunlarla hadis rivâyetinde önemli bir konuma sahip olan veya bu konuda titiz davranan kimseleri kastettiği düşünülebilirdi. Ancak rivâyetin hiçbir varyantında bu ifadelerle rastlayabilmiş değiliz. O halde İbn Sîrîn'in bu tabirlerle farklı bir anlamı kastetmiş olması kuvvetle muhtemel görünmektedir. Ancak "ehlu's-sünne" ifadesiyle kendisinden birkaç asır sonra teşekkül etmiş olan ve birçok konuda kendisine has tavrılarıyla ekol haline gelen "ehl-i sünneti" elbette kastetmiş olamaz⁹¹. Şu halde bu konuda bir kanaate ulaşabilmek için söz konusu ifadenin dışında bu tabirlerin İbn Sîrîn ve çağdaşları tarafından kullanılıp kullanılmadığının ve şayet kullanılmışsa hangi durumları ve kimleri nitelemek için kullanıldığının belirlenmesi gerekmektedir. Böylelikle o dönemde isnadı sorgulayan hadisçilerin

⁸⁸ ed-Dârimî, "Mukaddime", 38 (I, 93, no: 422)

⁸⁹ el-Hatîb, *el-Kifâye*, s. 122.

⁹⁰ ez-Zehebî, *Siyer*, IV, 613.

⁹¹ Ehl-i Sünnet ve ehl-i bid'at adlandırmalarının tarihsel ve teolojik bağlamı hakkında bkz. Özler, Mevlüt, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahli -Ehl-i Sünnet- Ehl-i Bid'at-*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2010, s. 31-67. Yine ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at kavramlarının ilişkisi hakkında bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Esen, Muammer, *'Ehl-i Sünnet' Kavramın Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2009, s. 39-71.

râvîleri hangi vasıftan dolayı ehlu's-sünne veya sâhibu's-sünne ya da ehlu'l-bid'a veya sâhibu'l-bid'a olarak niteledikleri de belirlenmiş olabilecektir.

İki kelimededen müteşekkil bu tabirlerin temel lafızları sünnet ve bid'at kelimeleridir⁹². Başlarında yer alan ehl ya da sâhib kelimeleri aidiyeti ifade etmektedir. Sünnet ve bid'at kelimelerinin hem yalın olarak hem de ehlu's-sünne ve ehlu'l-bid'a veya sâhibu sünne ve sâhibu'l-bid'a gibi terkipler halinde, birbirinin zıddı olarak, İbn Sîrîn ve çağdaşı âlimler tarafından çok kez kullanıldığını görmekteyiz. Meselâ, söz konusu ifadenin sahibi olan İbn Sîrîn'in "Bir kimse, bir bid'at işlediğinde bir sünneti terkeder" dediği de rivâyet edilmektedir⁹³. Hem çağdaşı hem de hemşehrisi el-Hasan el-Basrî'nin de: "Sünnete uygun az amel, bid'ate uygun çok amelden daha hayırlıdır" dediği nakledilmektedir⁹⁴. Bu kullanımlarında hem İbn Sîrîn hem de el-Hasan el-Basrî'ye göre bid'at, sünnetle uyum arz etmeyen bilakis birbiriyile zıt fiildir.

Ömer b. Abdilazîz ise, halîfeliği esnasındaki resmi bir talimatında, bid'atların yok edilmesini ve sünnetlerin diriltilmesini istemiştir⁹⁵. Yine onun "Allah her bid'atı benim elimle ortadan kaldırıp, her sünneti de benim elimle diriltse ve bunu da her birine karşılık bedenimin bir parçasını feda pahasına yapsam, yine de bu yaptığım Allah uğrunda basit bir şey olurdu" dediği nakledilmiştir⁹⁶. Halîfenin buradaki ifadelerinde de sünnet ve bid'ati birbirinin zıddı anlama sahip sözcükler olarak kullandığı anlaşılmaktadır.

Sünnet ve bid'at kelimelerini bu dönemde başka bazı âlimler İbn Sîrîn gibi ehl ve sâhib kelimeleriyle terkip halinde de kullanmışlardır⁹⁷. Meselâ Ömer b. Abdilazîz ehlu's-sünne tabirini "Ehlu's-sünne, 'sünnete sarılmanın kurtuluş olacağını' söylüyor" şeklinde

⁹² Sünnet ve bid'at kavramlarının anlamları ve mahiyeti hakkında bilgi için bkz. Çelik, Ali, *Kavram ve Mâhiyet Olarak Sünnet ve Bid'at*, Beyan Yay. İstanbul, 1997, s. 21 vd., 101 vd.

⁹³ ed-Dârimî, "Mukaddime", 23 (I, 61, no: 214).

⁹⁴ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemaluddin Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî, *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlih*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz, II, 194.

⁹⁵ İbn Sa'd, V, 376.

⁹⁶ İbn Sa'd, V, 343; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman bin Ali, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdilazîz*, tahk. Naîm Zerkûr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1984, s. 67.

⁹⁷ Bkz. Kırbaçoğlu, M. Hayri, "Ehlu's-Sunne' Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülâhazalar", *İslâmî Araştırmalar*, c: 1, sayı: 1, Ankara, 1986, s. 79.

ifade etmiştir⁹⁸. el-Hasan el-Basrî ise, ehlu's-sünne ve ehlu'l-bid'a tabirini aynı ifadede ve birbirinin zıddı anlamında kullanmıştır⁹⁹. Nakledilen bu ifadelerden ehlu's-sünne ve ehlu'l-bid'a şeklindeki bir kullanımın o dönemde sadece İbn Sîrîn'e has olmadığı anlaşılmaktadır. Burada araştırılması gereken bir başka önemli konu ise, İbn Sîrîn ve çağdaşlarının bu türlü nitelemelerle kimleri kastettikleridir.

İbn Sîrîn ve çağdaşı âlimlerin söz konusu tabirleri kullandıkları bağlam ve sonraki âlimlerin bunlara ilişkin yorumlarının bu konuda bize fikir verebilecek özelliğe sahip olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim Ömer b. Abdilazîz, yukarıda naklettiğimiz son ifadelerini, o dönemde teşekkül sürecinde olan Kaderiyye aleyhine yazdığı reddiyesinde kullanmıştır¹⁰⁰. Dolayısıyla onun bu ifadelerinden Kaderiyye'yi, "ehl-i sünnet" diye nitelediği zümrenin dışında tuttuğu anlaşılmaktadır. Yine Ömer b. Abdilazîz "Allah her bid'atı benim elimle ortadan kaldırıp, her sünneti de benim elimle diriltse..." ifadesini ise Hâricîlerle yaşadığı bir diyalog esnasında kullanmıştır¹⁰¹. Nitekim bu ifadelerini İbnu'l-Cevzî de, onun Hâricîlerle yaptığı tartışmalar başlığı altında nakletmektedir¹⁰². Ayrıca Ömer b. Abdilazîz'in birçok kez Kaderiyye'nin tutumuna itirazda bulunduğu ve bazı konulardaki yaklaşımlarını beğenmediğinden, hem Hâricîleri hem de Kaderîleri Kitap ve sünnetle amel etmeye davet ettiği de kaynaklarda yer almaktadır¹⁰³. Aynı şekilde Kâsım b. Muhammed ile Sâlim b. Abdillâh b. Ömer'in de Kaderiyye'yi bazı düşünceleri nedeniyle eleştirdikleri rivâyet olunmaktadır¹⁰⁴.

Dönemin önde gelen âlimlerinden İbrahim en-Nehaî (ö. 96/715) de bu devirde teşekkül sürecinde olan fırkaları¹⁰⁵ özellikle

⁹⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, V, 346; İbn Cemâa, Muhammed b. İbrahim, *İdâhu'd-Delîl fî Kat'ı Huceci Ehli't-Ta'tîl*, tahk. Vehbî Süleyman el-Elbânî, byy., 1990, s. 21.

⁹⁹ Bkz. ed-Dârimî, "Mukaddime", 23 (I, 63, no: 222)

¹⁰⁰ Bkz. Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 346,

¹⁰¹ İbn Sa'd, V, 343; İbnu'l-Cevzî, *Sîre*, s. 67.

¹⁰² İbnu'l-Cevzî, *Sîre*, s. 67.

¹⁰³ İbn Sa'd, V, 357-358; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 346.

¹⁰⁴ Bkz. İbn Sa'd, V, 188.

¹⁰⁵ İtikâdî fırkaların teşekkülü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî*, tahk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, tsz., V, 64-66, 73-74; Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, I, 167 vd.; Fırlalı, Ethem Rûhi, *Günümüz İslâm Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., İzmir, 2008, s. 42 vd.; Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Yay. İstanbul, 2011, s. 52 vd.; Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Pınar Yay., İstanbul, 2003, s. 17 v.d.

Mürcie'yi "bid'at" olarak nitelemiş ve mürciîleri kastederek, "Bunlara, ehl-i kitabdan daha çok kızıyorum" demiştir¹⁰⁶. Yine onun mürciîleri ve Mürcie'yi kastederek "Muhdes re'y ehlinden yani Mürcie'den, sakınız" diye söylediği de ifade edilmektedir¹⁰⁷.

Yine o dönemdeki bazı âlimler ise yaklaşımlarını beğenmedikleri bazı fırka ve grup müntesiplerini "ehlu'l-bid'a"nın yanı sıra "ehlu'l-ehvâ" tabiriyle de nitelemişlerdir. Nitekim el-Hasan el-Basrî'nin, "Ehl-i ehvâ ile bir araya gelmeyiniz; onlarla münakaşa etmeyiniz ve onları dinlemeyiniz" dediği rivâyet edilmiştir¹⁰⁸. Ebû Kılâbe ise "ehl-i ehvânın" "ehl-i dalâlet" olduğunu ifade etmiş ve o da arkadaşlarının ehl-i ehvâ ile oturmalarını yasaklamıştır¹⁰⁹.

Görüldüğü gibi İbn Sîrîn ve çağdaşları bazı akâid konularında farklı yaklaşım benimseyen gruplaşmaları "bid'at" ve "ehvâ" gibi sözcüklerle isimlendirmişlerdir. Dolayısıyla "ehlu'l-bid'a" kavramını da, muhtemelen, bu fırkalara mensup olan kimseleri nitelemek için kullanmışlardır¹¹⁰. "Ehlu'l-bid'a"nın zıddı olarak kullandıkları "ehlu's-sünne" veya "sâhibu sünne" kavramıyla ise, muhtemelen, fırkaların içerisinde yer almayan bilakis onların görüşlerini eleştiren sayı yönünden büyük yapıyı kastetmişlerdir. İtikâdî fırkalarla ilgili olarak bu şekildeki bir isimlendirme sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Meselâ, Abdullah b. el-Mubârek "ehvâ"nın temelini Kaderiye, Mürcie, Şia ve Havâric olmak üzere dört fırkadan oluştuğunu, diğer fırkaların bunlardan türediğini söylemiştir¹¹¹. Ahmed b. Hanbel ise "ehlu'l-bid'a"nın, Kaderiyye, Mürcie, Râfıza ve Cehmiyye'den ibaret olduğunu ifade etmiştir¹¹². Bu nakillerde itikâdî fırkaların tasniflerini yapmak için erken dönem âlimlerinden Abdullah b. el-Mubârek'in "el-ehvâ", Ahmed b. Hanbel'in ise "ehlu'l-bid'a" tabirini kullanması dikkate değerdir.

İbn Sîrîn ve bazı çağdaşları tarafından kullanılan "ehlu's-sünne" ve "sâhibu sünne" tabirlerinde yer alan sünnetten kasıtlarının, fıkhi/ameli anlamdaki bir sünnetten ziyade akâid/kelâm ile ilgili

¹⁰⁶ İbn Sa'd, VI, 273-274.

¹⁰⁷ İbn Sa'd, VI, 273.

¹⁰⁸ el-Cûzcânî, s. 36; İbn Abdilberr, *Câmi*, II, 95.

¹⁰⁹ İbn Sa'd, VII, 184.

¹¹⁰ Ehl-i bid'at kavramının doğuşu ve anlamları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Ehl-i Bid'at", *DİA*, İstanbul, TDV Yay., İstanbul, 1994, X, 501-505.

¹¹¹ Bkz. el-Berbehârî, Ebû Muhammed el-Hasen, *Şerhu's-Sünne*, tahk. Hâlid b. Kâsım, Riyad, 2000, s. 122.

¹¹² İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, tahk. Abdurrahman b. Süleyman, Riyad, 2005, II, 341.

olduğu kuvvetle muhtemeldir¹¹³. Nitekim cerh ve ta'dîl ilminin ön-
de gelen âlimlerinden Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847) bu tabirlerden
“sâhibu sünne”ye ilişkin şöyle bir izah getirmektedir: “Kim Ebû Be-
kir, Ömer, Osman ve Ali sıralamasını kabul eder ve Ali’nin (Os-
man’a) önceliğini teslim ederse, o sâhibu sünnedir. Yine kim Ebû
Bekir, Ömer, Osman sıralamasını kabul eder ve Osman’ın (Ali’ye)
önceliğini teslim ederse o da sâhibu sünnedir...”¹¹⁴. Bu ifadelerden
sâhibu sünne kavramının kelâmî bir anlam alanının olduğu açıkça
görülmektedir.

Hadis Rivâyetinde İsnadın Başlaması ve Uygulanışı

İslam tarihi’nin erken dönemlerinden itibaren çeşitli amaçlar
uğruna hadis uydurulduğu tarihi bir gerçektir¹¹⁵. Ancak hadis uy-
durma faaliyetin ne zaman başladığı konusu ise tartışmalıdır. Nite-
kim bu faaliyetin Hz. Peygamber dönemine kadar uzandığı belirtil-
diği gibi Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman dönemlerinde veya Hz. Os-
man’ın katledilmesinden sonra başladığını ileri sürenler de olmuş-
tur. Yine bazı araştırmacılar ise bu faaliyetin Hz. Hüseyin’in şehit
edilmesinden sonra başladığını ileri sürmüşlerdir¹¹⁶.

Hadis uydurma faaliyetiyle birlikte uydurulmuş rivâyetlerin sa-
hihlere karışmasını önlemeye yönelik gayretler de başlamıştır. Nite-
kim hadis uydurma faaliyeti ve buna ilişkin alınan önlemler hak-
kında İbn Abbas’dan (ö. 68/687) bazı değerlendirmeler nakledil-
miştir. Tâvûs’un naklettiğine göre İbn Abbas, kendisine ardı ardına
birkaç hadis rivâyet eden Buşeyr b. Ka’b’tan bunlardan bazısını tek-
rarlamasını istemiştir. Bu duruma Buşeyr’in biraz şaşırarak karşılık
verdiğini görünce ona şu şekilde bir açıklama yapmıştır: “Onun
adına yalan söylenmezken biz Rasûlullah’tan hadis rivâyet ederdik.

¹¹³ Kırbaçoğlu, M. Hayri, “Bir Panaroma: Geçmişten Geleceğe Ehl-i Sünnet”, *İslâmiyât*, c: VIII, sayı: 3, 2005, s. 74.

¹¹⁴ İbn Abdilberr, *Câmi*, II, 186.

¹¹⁵ Bkz. Kandemir, s. 23 vd.

¹¹⁶ Hadis uydurma faaliyetinin ortaya çıkışı konusundaki rivâyetler ve bunlarla ilgili değerlendirmeler için bkz. Yıldırım, Enbiya, “Hadis Uydurma Faaliyetinin Ortaya Çıkışı”, *Hadis Problemleri*, Rağbet Yay., İstanbul, 2007, 3. baskı, s. 17-46; Ünal, s. 219-304; el-Felâte, Ömer b. Hasan Osman, *el-Vad’ fi’l-Hadis*, Muesesetü Menâhili’l-Irfan, Beyrut, 1981, I, 177-217; Cihan, Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Etüt Yay., Samsun, 1997, s. 33-54; Özsoy, Abdulvahap, *Hicrî I. Yüzyıl Hadis Tenkid Kriterleri Ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, EAÜSBE, Erzurum, 2011, s. 26 vd. Enbiya Yıldırım konu ile ilgili rivâyetleri sened ve metin yönünden değerlendirerek uydurma faaliyetinin hicrî 34-35 tarihle-
rinde gerçekleştiği sonucuna ulaşmıştır. Bkz. Yıldırım, s. 43-46.

Fakat insanlar hırçın deveye de uysal deveye de binmeğe başlayınca (iyi kötü ayırımı yapmaksızın bir yol tutmaya başladıklarında) biz de ondan hadis rivayet etmekten vaz geçtik”¹¹⁷. Mucâhid b. Cebr’in (ö. 103/721) naklettiğine göre ise “Rasûlullah şöyle dedi”, “Rasûlullah şöyle dedi” diyerek hadis rivâyet eden Buşeyr b. Ka’b, İbn Abbas’ın yanına girmiş ancak İbn Abbas ona kulak vermemiş ve dönüp bakmamıştır. Onun bu tavrına alınan Buşeyr’e İbn Abbas şöyle karşılık vermiştir: “...Bir zamanlar bir kişi ‘Rasûlullah şöyle dedi’ diyerek Hz. Peygamber’den hadis rivâyetine başlayınca gözü-müzü açar onu can kulağıyla dinlerdik. Ancak, ne zaman ki insanlar her boyayı boyamaya başladılar, biz de bildiklerimizin dışındaki hadisleri almaz olduk”¹¹⁸. Söz konusu ifadelerinden sadece İbn Abbas’ın bu şekilde bir yaklaşıma sahip olmadığı o dönemde başkalarının da aynı şekilde hareket ettiği anlaşılmaktadır. İbn Abbas ve onunla aynı tavrı sergileyenler bildiklerinin dışındaki hadisleri almamakla, uydurma rivâyetlerin sahih olanlara karışmasına engel olmaya çalışmışlardır.

İbn Abbas’ın yukarıdaki ifadelerinden hadis uydurma faaliyeti ve buna karşı alınan önlemlerin tarihi konusunda bir çıkarım yapmak zordur. Buna karşılık İbn Sîrîn’in ilgili ifadesindeki hem “fitne” kelimesi hem de “ehlu’s-sünne” ve “sâhibu sünne” ya da “ehlu’l-bid’a” ve “sâhibu bid’a” kavramları ve bunlara yükledikleri anlam, zaman konusunda bir ipucu vermektedir. Ancak onun fitne tabiriyle hangi olayı kastettiği konusunda araştırmacılar arasında görüş farklılıkları olduğu gibi hadis rivâyetinde isnadın uygulanmaya başlaması konusundaki ifadeleri hakkında da farklı düşünceler dile getirilmiştir. İsnadın başlangıcıyla ilgili olarak farklı tarihlerin dile getirilmesinde onun fitne tabiriyle hangi olayı kastetmiş olabileceği sorusunun cevabının yanı sıra söz konusu ifadenin ilgili bölümlerindeki lafız farklılıkları da etkili olmuş gibi görünmektedir.

İbn Sîrîn’in söz konusu ifadesini sahih bir isnadla rivâyet ettiklerini tespit ettiğimiz hicrî üçüncü asır müelliflerinden Ahmed b. Hanbel ve Müslim isnadın başlangıcıyla ilgili bölümü “...*Ne zaman ki fitne meydana geldi râvîlerinizin isimlerini bize söyleyin demeye başladılar*” şeklinde nakletmişlerdir¹¹⁹. Yine sahih bir isnadla rivâyeti nakleden el-Cûzcanî ise “...*Fitne vuku bulduğunda baktılar,*

¹¹⁷ Müslim, “Mukaddime”, I, 12-13; ed-Dârimî, “Mukaddime”, 38 (I, 94, no: 432)

¹¹⁸ Bu ifade İbn Abbâs’dan farklı lafızlarla rivâyet edilmiştir. Bkz. Müslim, “Mukaddime”, I, 13; ed-Dârimî, “Mukaddime”, 38 (I, 94, no: 432, 433).

¹¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlâ* II, 559 (no: 3640); Müslim, “Mukaddime”, I, 15.

ehl-i sünnet olanların hadisini aldılar, ehl-i bid'at olanların ise hadisini terkettiler" şeklinde aktarmıştır¹²⁰. Aynı şekilde et-Tirmizî de benzer lafızlarla rivâyet etmiştir¹²¹. Bu müelliflerin naklettikleri rivâyetlerin muhtevâsı da aynıdır. Sonraki dönemde birçok müellif de rivâyetin bu bölümünü mezkûr eserlerdekiyle benzer lafızlarla ve benzer muhtevâ ile nakletmiştir. Bu rivâyetlere göre İbn Sîrîn fitnenin vuku bulmasıyla hadis rivâyetiyle alakadar olanların isnad sormaya başladıklarını "...Önceden sormazlardı... Fitne vuku bulduktan sonra sormaya başladılar" şeklinde cem-i gâib sîgası ile ifade etmiştir. Bu şekildeki bir aktarımdan İbn Sîrîn'in kendisinden daha eski dönemde hadis rivâyetiyle alakadar olan sahâbe ve tâbiûnun önceden isnad sormazlarken fitnenin patlak vermesiyle sormaya başladıklarını ifade ettiğini çıkarmak mümkündür.

Bazı kaynaklarda ise rivâyetin bu bölümü farklı lafızlarla ve farklı muhtevâ ile nakledilmiştir. Meselâ el-Hatîb el-Bağdâdî bu kısmı yine gâib sîgası ile fakat diğer kaynaklardakilerden farklı lafızlarla "... كانوا لا يسألون عن الإسناد حتى كان بأخرة فكانوا يسألون عن الإسناد" şeklinde nakletmiştir¹²². Bu rivâyete göre İbn Sîrîn "... Onlar son zamanlara kadar isnaddan sormazlardı. Sonra sormaya başladılar..." demiştir. el-Hatîb el-Bağdâdî rivâyetin bu tarîkini İsmâîl b. Zekerîyyâ tarîkini verdikten sonra nakletmiştir. Rivâyetin bu tarîkinin isnadında yer alan Muhammed b. Humeyd bazı cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından zayıf kabul edilen bir râvîdir. Ayrıca rivâyeti bu tarikle nakleden ed-Dârimî, isnadında yer alan râvîlerden Cerîr'in Âsım'dan nakli için "ondan işittiğini zannetmiyorum" tabirini kullanmıştır¹²³. Dolayısıyla ed-Dârimî rivâyetin bu isnadının munkatı olduğu zannına sahiptir. Rivâyetin bu tarîki üzerine yaptığımız incelemede biz de senedinin zayıf olduğu sonucuna ulaşmıştık¹²⁴. Rivâyetin isnadındaki problemler bir yana el-Hatîb'in eserinde yer alan "بأخرة" lafzı diğer kaynaklarda yer almadığı gibi rivâyeti el-Hatîb'den çok önce aynı isnadla nakleden ed-Dârimî'nin rivâyetinde de yer almamaktadır¹²⁵. Öte yandan rivâyetteki "بأخرة" lafzı müphem bir ifadedir. Bununla hangi zamanın kastedildiği belli

¹²⁰ el-Cûzcânî, s. 36.

¹²¹ et-Tirmizî, *el-İlel*, V, 740

¹²² el-Hatîb, *el-Kifâye*, s. 122.

¹²³ ed-Dârimî, "Mukaddime", 38 (I, 93, no: 422).

¹²⁴ Bkz. Ulu, s. 42.

¹²⁵ Bkz. ed-Dârimî, "Mukaddime", 38 (I, 93, no: 422).

değildir. Juynboll'un iddia ettiği gibi¹²⁶ İbn Sîrîn'in söz konusu ifadesiyle ne kastettiğini anlamak konusunda bu lafzın bizim için bir şans olması söz konusu da değildir. Zira İbn Sîrîn'in "Son zamanlara kadar sormuyorlardı" ifadesiyle hangi zamanı kastettiğini belirlemek çok kolay değildir. Çünkü isnadı son zamanlara kadar sormayanların sahâbe mi yoksa tâbiûn mu olduğu bilinmemektedir. Şayet bununla sahâbenin son zamanlarını kastetmişse işaret edilen tarih farklı olacaktır. Ancak İbn Sîrîn sahâbeyi değil de bizzat kendi dönemlerini yani tâbiûn dönemini kastetmişse tarih daha farklı olacaktır. Bu bilinmezlikler ancak bu sözü İbn Sîrîn'in ne zaman söylediği tespit edilebilirse o zaman cevabını bulacaktır. Ancak böyle bir tespit ise mevcut malzemeye göre neredeyse imkânsızdır.

Ebû Nuaym el-İsfahânî de bu kısmı farklı lafızlarla ve farklı muhtevâyıyla "...Fitne vuku bulunca bize râvîlerinizi söyleyin demeye başladılar. Bakıyorduk ehl-i sünnetin (râvî ehl-i sünnet ise) hadisini alıyor, ehl-i bid'atın (râvî ehl-i bid'at ise) hadisini almıyorduk"¹²⁷ şeklinde cem-i mütekellim sığasıyla nakletmiştir. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz gibi Ebû Nuaym bu rivâyeti munkatı bir isnadla nakletmiştir. Ayrıca rivâyeti aynı tarikle nakleden kaynakların neredeyse hiçbirinde bu lafızlar yer almamıştır.

db | 151

İbn Sîrîn bu ifadesiyle, hadis rivâyetinde isnad tatbikinin, fitnenin vuku bulmasıyla başladığı tespitini yapmıştır. Aslında isnad, bir sözü söyleyenine, bir fiili yapanına nispet etmek demektir. Bu anlamda isnadın hadis rivâyetinde Hz. Peygamber döneminde başladığını söylemek bile mümkündür. Bir sahâbînin Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini bir başka sahâbîye naklederken "Hz. Peygamber şöyle dedi ya da şöyle yaptı" şeklindeki ifadeleri de bir çeşit isnaddır¹²⁸. Ancak isnad uygulamasında asıl kastedilen, rivâyetin kaynağına aidiyetinin sahih olup olmadığını belirlemek maksadıyla onu kimden naklettiğinin sorgulanmasıdır. Hadis nakleden râvîlerin rivâyetlerine ihtiyatlı davranmak adına bazı sahâbîlerin şahit istemesini¹²⁹, bazılarının ise yemin ettirmesini¹³⁰ bu yöndeki ilk uygu-

¹²⁶ Juynboll, "Fitne ve Bid'at Kavramlarının Tarihlenmesine Dair", s. 64-65.

¹²⁷ Ebû Nuaym, II, 278-279.

¹²⁸ Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât Yay., Ankara, 2000, s. 65.

¹²⁹ Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, "Ferâiz", 4; Müslim, "Âdâb", 36, 37; ez-Zehebi, Ebû Abdullah, Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Tezkirâtü'l-Huffâz*, Dâiratu'l-Maârifil-Osmâniyye, Haydarâbad, 1955, I, 2.

¹³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 2; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992, "Vitr", 26.

lamalar olarak kabul etmek mümkündür¹³¹. İbn Sîrîn'in söz konusu tespitiyle kastettiği ise, muhtemelen daha sistemli bir hareketle fitnenin sonuçlarının rivâyetlere yansımaları engellemek adına isnadın sorulmasıdır. Burada cevabı aranacak en temel sorulardan biri bu dönemde rivâyetlerinin kabulünde râvînin ehl-i sünnet ya da ehl-i bid'at olmasının neden bir kıstas kabul edildiğidir.

Hiz. Osman'ın öldürölmesi ve bunu takip eden olayların İslam toplumuna çok yönlü ve derin etkileri olmuştur¹³². Nitekim bu olaylar fitnelerin ortaya çıkmasına ve derinleşmesine sebep olmuştur. Fitnelerin vuku bulması ise insanların büyük sosyal yapıdan ayrılarak gruplaşmalarının önünü açmış ve neticede bazı kelâmî fırkaların teşekkölüne zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde isnad uygulamasının başlaması ve gelişiminde de yine fitnenin sonuçlarının rivâyetlere yansımaları etkili olmuştur. Zira sadece fitnenin vuku bulması isnad sormaya başlanması için yeterli bir sebep teşkil etmiş olamaz. Ancak Hiz. Osman'ın katledilmesiyle başlayan fitnenin ardından oluşan gruplaşmaların kendi düşüncelerini başkalarına kabul ettirmede ve muhalif oldukları grupları gözden düşürmede uydurma rivâyetlerden faydalanma isteklerinin rivâyetlerdeki tezahürü dönemin âlimlerini onlara karşı önlem almaya sevk etmiştir.

Hiz. Osman'ın şehit edilmesi süreci ve bunun ardından Hiz. Ali ile Muâviye arasında yaşanan siyâsî mücadelede müslümanlar arasında önemli görüş ayrılıkları meydana gelmişti. Bu görüş ayrılıkları yavaş yavaş sistemli hale gelmiş ve birer fırka olarak tarih sahnesine çıkmaya başlamıştı. Nitekim İbn Teymiyye bu durumu “...Hiz. Osman'ın katledilmesiyle fitne vuku buldu ve birbirine muhalif iki bid'at zuhur etti. Biri Ali'yi tekfir eden Havâric, diğeri de onun imametini, ismetini, nübüvvetini ve ulûhiyetini savunan Râfıza bid'atı idi...” ifadeleriyle değerlendirmiştir¹³³. Bu fırkalar, sahip oldukları görüş, düşünce ve inancı dînî bir delille kuvvetlendirmek ve bunları muhaliflerine kabul ettirmek için hadis uydurma faaliyetine girişmişlerdi. Bunlar arasında özellikle Râfızîlerin hadis uydurma faaliyetinde önemli bir paylarının olduğu ifade edilmektedir. Nitekim eş-Şa'bî'nin “Bu ümmetten hiç bir ferd hakkında, Hiz. Ali üzerine olduğu kadar yalan söylenmemiştir” dediği nakledilmiş-

¹³¹ Koçyiğit, “İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Ravîlerinin Cerhi”, s. 48-49; Polat, s. 16-20; Ünal, s. 320-325.

¹³² Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 177-180.

¹³³ İbn Teymiyye, s. 67, 401.

tir¹³⁴. İmam Mâlik'in ise Râfızîler hakkında sorulan soruya verdiği "Onlarla konuşmayın ve onlardan rivâyette de bulunmayın. Çünkü onlar yalan konuşurlar"¹³⁵ şeklindeki cevabı da bu fırkanın hadis uydurmadaki payını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Önde gelen âlimlerden Yezîd b. Harun (ö. 206/821) da hadis uydurma konusunda Şia'nın payını şu şekilde ifade etmiştir: "Râfıza'ya mensub kimselerden hadis rivâyet edilmez, çünkü onlar hadis uyduruyorlardı"¹³⁶. Yine Yezîd b. Harun'un "Râfıza'ya mensup olanlar dışında dâî olmayan tüm sâhibu bid'adan hadis alınır. Çünkü onlar (Râfızîler) hadis uyduruyorlardı" dediği de nakledilmiştir¹³⁷. İbn Ebi'l-Hadîd'in şu sözleri ise hem hadis uydurmacılığın kaynağını hem de amacını açık bir şekilde ortaya koymaktadır: "Bil ki fadâil ile ilgili yalan hadislerin aslı Şia cihetinden gelmiştir. Onlar bidayetle imamları hakkında muhtelif hadisler uydurmuşlardır. Onları hadis vaz'ına sevk eden âmil ise hasımların düşmanlığı idi..."¹³⁸. Muğîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) "Ali'den hadis rivâyeti konusunda Abdullah b. Mes'ûd'un öğrencileri dışında doğru sözlü olanı yoktu"¹³⁹ şeklindeki ifadesi ise hem uydurma rivâyetlerin kaynağını hem de ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından önem arz etmektedir. db | 153

Fitne sürecinde ortaya çıkan uydurma rivâyetlerin önemli bir kısmı Şia kaynaklı olsa da, hadis uydurma faaliyetinin sadece bu fırka ile sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda İbn Lehîa el-Hadramî'nin (ö. 174/790) naklettiğine göre ehl-i bid'at iken bundan vazgeçen bir şahıs kendisine şöyle söylemiştir: "Bu hadisleri kimden aldığınıza bakınız (dikkat ediniz). Çünkü biz bir görüşü benimsediğimizde onu hadis yapardık"¹⁴⁰. Bu rivâyetin bir başka târîkinde ise olayın kahramanı ile ilgili biraz daha ayrıntı yer almaktadır. Bu rivâyette yer aldığına göre ehl-i bid'at olarak nitelenen kişi bir Hâricîdir ve bu şahıs şöyle bir itirafta bulunmuştur: "Bu hadisler dindir. Dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz! Biz bir düşünceyi benimsetmek istediğimiz zaman onu hadisleştirirdik"¹⁴¹.

¹³⁴ ez-Zehebî, *Tezkira*, I, 82.

¹³⁵ İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Lisânü'l-Mizân*, tahk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, Beyrut, 2002, I, 202.

¹³⁶ İbn Ebî Hâtim, II, 28.

¹³⁷ Bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, I, 202.

¹³⁸ Bkz. İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1954, III, 26.

¹³⁹ Müslim, "Mukaddime", I, 14.

¹⁴⁰ el-Hatîb, *el-Kifâye*, s. 123; İbn Receb, s. 54.

¹⁴¹ el-Hatîb, *el-Kifâye*, s. 123; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Kitâbu'l-Mevdûât*, tahk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine, 1966, I, 38-39. İbn Lehîa'nın bu türlü rivâyetlerine ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini düşünmekteyiz.

Bid'at olarak nitelenen fırkalardan Hâricîliğe mensup olduğu belirtilen söz konusu kişinin itirafı fırkaların bu konudaki paylarını yansıtmaması açısından önemlidir¹⁴². Öte yandan bu Hâricînin sözünün başında sarf ettiği belirtilen 'Bu hadisler dindir' ifadesinin İbn Sîrîn'in ve bazı çağdaşlarının isnadın önemine ilişkin olarak kullandığı "Bu hadisler dindir"¹⁴³ ifadesiyle aynı olması dikkate değerdir. Hâricîlerin hadis uydurduğu yönünde rivâyetler nakledilmekle birlikte; Ebû Dâvûd'un, ehl-i ehvâ arasında rivâyetleri en sahih şekilde Hâricîlerin aktardığını söylediği de belirtilmiştir¹⁴⁴. Ebû Dâvûd'un bu ifadesini değerlendiren İbn Hacer, bunun mutlak anlamda bütün Hâricîlere hamledilemeyeceğini belirtmiş ve akabinde onların da hadis uydurduğu yönündeki rivâyetleri nakletmiştir¹⁴⁵. Bu değerlendirmelerden hareketle diğer bazı fırkalar kadar olmasa da Hâricîlerin de hadis uydurma faaliyeti içerisinde yer aldıkları sonucunu çıkarmak mümkündür¹⁴⁶.

Sosyal olayların oluşumu ve gelişimi belli bir süreci gerekli kılmaktadır. Hem fitne hâdisesi, hem de bunun akabinde uydurmaların artmasına bağlı olarak hadis rivâyetinde isnadın sorulması bir zaman süreci içerisinde olmuştur. Bir başka ifadeyle, Hz. Osman'ın

Çünkü kendisi, hakkında cerh ve ta'dîlin tearüz ettiği bir râvidir. Nitekim bazı cerh ve ta'dîl âlimleri kendisini cerh ederken bazıları ta'dîl etmiştir. Yine aynı cerh ve ta'dîl âliminden onu hem cerh hem de ta'dîl ettiği yönünde bilgiler de nakledilmiştir. (Bkz. İbn Ebî Hâtim, V, 147; ez-Zehebî, *Siyer*, III, 86; VIII, 20; İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984, VIII, 114) Bu şahsın cerhe tabi tutulmasına vefatından birkaç yıl önce (hicrî 170'te) evinin ve kitaplarının yanması (el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, V, 182-183) sebep olarak gösterilmektedir. Nitekim bazı âlimler onun cerhe tabi tutulmasının bu tarihten sonraki nakilleri için olduğunu ifade ederek, söz konusu tarihten önce ondan nakledilen rivâyetlerin sahihliği yönündeki kanaatlerini ifade etmişlerdir. (Bu yöndeki değerlendirmeler için bkz. ez-Zehebî, *Siyer*, VIII, 21, 31). Yine onunla ilgili olarak İbn Adiyy'in Şiflikte müfrit olduğunu söylediği de belirtilmiştir. (ez-Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzânu'l-İtidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, tahk. Ali Muhammed el-Bacâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., II, 483) Özellikle onunla ilgili bu son değerlendirmeden hareketle fırka taassubunu da dikkate alarak Hâricîler hakkında yapılan bu türlü nakillerin ihtiyatla karşılanması ve incelemeye tabi tutulması gerektiğini düşünmekteyiz.

¹⁴² Hatiboğlu, M. Said Hz. Peygamber'in vefâtından Emevîlerin Sonuna Kadar –Siyâsi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1967, s. IV.

¹⁴³ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 67 (no: 4199); el-Cûzcânî, s. 36; Müslim, "Mukaddime", I, 14; ed-Dârimî, "Mukaddime", 38 (I, 94, no: 430, 435); İbn Ebî Hâtim, I/I, 15; el-Ukaylî, *ed-Duafâu'l-Kebîr*, I, 7; el-Hatîb, *el-Kifâye* s. 152.

¹⁴⁴ İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 114; İbn Receb, s. 54-55.

¹⁴⁵ Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, VIII, 114.

¹⁴⁶ Uydurma rivâyetlerin ortaya çıkışı hakkında ayrıca bkz. Koçyiğit, Talat, "Mevzû Hadislerin Zuhuru", *AÜFD*, 1967, c: XV, s. 57-68.

katliyle başlayan fitnenin derinleşmesi hemen bugünden yarına olmadığı gibi uydurma rivâyetlerin çoğalıp bunların sahih rivâyetlere karışmasını önlemek maksadıyla isnadın sorulmaya başlanması da fitnenin ardından ortaya çıkan olaylara bağlı olarak bir zaman süreci içerisinde başlamış ve gelişmiştir. Bu bağlamda Ahmed b. Hanbel ve diğer bazı âlimlerin naklettiğine göre, Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından fitnenin beş yıl devam ettiği tespiti yapılmıştır¹⁴⁷. Burada beş yıl sürdüğü belirtilen fitneden kastedilen, muhtemelen aktif siyasî iç karışıklıktır. Zira bu fitnenin sonuçlarının topluma doğrudan ya da dolaylı yansımaları ise beş yıl değil asırlarca sürmüştür. Fitnenin topluma olan bu yansımalarından birisi de, hiç şüphesiz hadis uydurma girişiminin yaygınlık kazanmasıdır. Bu faaliyete karşı âlimler uydurmaların sahih rivâyetlere karışmasına engel olmaya çalışmışlardır. Hadis rivâyetinde isnadın sorgulanması bu yöndeki en önemli adımlardan birisidir. Nitekim bu durum hadis vaz'ı ne zaman başlamışsa, isnad tatbiki de vaz' hareketinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır, şeklinde değerlendirilmiştir¹⁴⁸.

Fitnenin ardından uydurma faaliyetinin artması ve bu dönemde söz konusu faaliyete bazı itikâdî fırka mensuplarının öncülük etmesi dönemin âlimlerini buna yönelik önlem almaya sevketmiştir. İbn Sîrîn'in işaret ettiği dönemde teşekkül sürecinde bulunan bazı itikâdî fırka mensuplarının naklettiği hadislerde uydurmaların tespit edilmesi muhtemelen onların rivâyetlerine karşı böyle bir tutumun sergilenmesine neden olmuştur. Râvîlerin ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at şeklinde sorgulanması o dönemde uydurmaların ana kaynağı olarak görülen bidatçı itikâdî fırkalarla ilgisini belirlemek için sorulmuş ve neticede bu fırkaların içerisinde yer alanların rivâyetleri kabul edilmemiştir. İbn Sîrîn'in söz konusu ifadesiyle kastettiği tarih ise kanaatimizce hicrî birinci asrın ortalarıdır.

İsnadın Başlangıcı Konusunda İleri Sürülen Bazı Tarihler ve İbn Sîrîn'in İfadeleri

Hadis rivâyetinde isnad uygulamasının ne zaman başladığına ilişkin olarak dönemin önde gelen âlimlerinden İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) de bir tarih vermektedir. Nitekim onun: "İsnad el-

¹⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 74; a. mlf, *el-İlel*, III, 148 (no: 4654); et-Taberânî, III, 26.

¹⁴⁸ Koçyiğit, Talat, "İbn Şihab ez-Zühri", *AÜİFD*, 1976, c: XXI, 73; Polat, s. 29.

Muhtâr döneminde sorulur oldu” dediği nakledilmiştir¹⁴⁹. Bu rivâyette söz konusu edilen el-Muhtâr, Hz. Ali ile ilgili yalan sözler uyduran ve bu konuda başkalarını da teşvik eden Ebû İshâk Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sakafî (ö. 67/687)’dir¹⁵⁰. Bu kişi etrafında topladığı bir grupla Hz. Hüseyin’in intikamını almak iddiasıyla bir isyan hareketi başlatmıştır¹⁵¹. Her ne kadar böyle bir gerekçe ile yola çıktığını iddia etse de asıl amacının halifelik olduğu anlaşılmaktadır. Muhtar bu amacına ulaşmak için oluşturduğu askeri gücün yanına uydurma rivâyetleri de destek yapmak istemiş ve hadisler üzerinden ilginç pazarlıklara girmekten de geri durmamıştır. Kaynaklarda yer aldığına göre, o dönemde hadis rivâyetiyle uğraşan bir kişiye, Hz. Peygamber’in kendisinden sonra evladının intikamını almak isteyen bir şahsın halife olacağını haber verdiğine dair bir hadis uydurması karşılığında on bin dirhem, bir kıyafet, bir binek ve bir de hizmetçi teklif etmiştir. Bu kişi ise Hz. Peygamber’den değil ama istediği sahâbîden hadis uydurabileceğini ve buna karşılık alacağı bedelde de indirim yapacağını söyler. Ama Muhtar: “Peygamberden olan daha etkilidir” der. Hadisçi olduğu söylenen bu şahıs ise “azabı da daha şiddetlidir” diye cevap verir¹⁵².

156| db

İsnadın uygulanış zamanı ile ilgili olarak en-Nehaî’nin verdiği tarih, İbn Sîrîn’in işarette bulunduğu tarihe yakındır. Nitekim en-Nehaî’nin ismini zikrettiği Muhtâr es-Sakafî hicrî 67 tarihinde öldürülmüştür. Ancak en-Nehaî’nin işaret ettiği dönemi Muhtâr’ın öldürüldüğü yıl olarak düşünmemek gerekir. Onun adına ya da onun isteğiyle yapılan uydurmaların ortaya çıktığı ve bunların sahih rivâyetlere karışmasını önlemek için isnadın sorulmaya başlandığı zaman dilimini anlamak belki daha doğru olacaktır¹⁵³. Belki bu tespitleriyle İbn Sîrîn dönemin genel bir değerlendirmesini yapmışken İbrahim en-Nehaî daha özel bir durumdan bahsetmiş olabilir.

İsnadın başlaması ve uygulanışı süreciyle ilgili olarak tâbiûn âlimleri bu tarihleri işaret ederken, daha sonraki bazı âlimlerden farklı tarihler nakledilmiştir. Meselâ Mâlik b. Enes’in (ö. 179/795)

¹⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 380 (no: 5673). A’meş bu sözü Hayseme b. Abdurrahman’dan da nakletmiştir. (Bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Câmî’ li Ahlâki’r-Râvî ve Âdâbi’s-Sâmî*, tahk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Muessesetü’r-Risâle, Beyrut, tsz., I, 197.

¹⁵⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal, s. 348-350; İbn Receb, s. 52.

¹⁵¹ Muhtar es-Sekafî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit, İsmâîl, “Muhtâr es-Sakafî”, *DİA*, İstanbul, XXXI, 54-55.

¹⁵² el-Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, I, 197; İbnu’l-Cevzî, *Kitâbu’l-Mevdûât*, I, 39.

¹⁵³ Ünal, s. 348-350.

“Hadisi ilk defa isnadlarıyla birlikte zikreden kimse İbn Şihâb’tır” dediği nakledilmiştir¹⁵⁴. Yahya b. Saîd el-Kattân’ın (ö. 198/813) ise; isnad hakkında ilk araştırma yapanın eş-Şa’bî olduğunu söylediği ifade edilmiştir¹⁵⁵. Yine Ali b. el-Medînî’nin ise “İbn Sîrîn’den önce isnadları inceleyen herhangi birini bilmiyoruz” dediği rivâyet edilmiştir¹⁵⁶. İsnadları inceleyen ya da hadisi isnadlarıyla nakleden ilk kişi olarak söylenen bu isimlerin tamamı tâbiûn neslinin önde gelen âlimleridir.

Bu konuyla ilgili ismi zikredilen âlimlerden eş-Şa’bî ile İbn Sîrîn yaş bakımından ez-Zührî’ye göre birbirlerine daha yakındırlar. Ebû Amr Âmir b. Şerâhil b. Abdillâh eş-Şa’bî hicrî 19 tarihinde doğmuş¹⁵⁷ ve pek çok sahâbîye yetişip onlarla tanışmıştır¹⁵⁸. Başta Abdullâh b. Mes’ud olmak üzere bunların birçoğundan ilim almıştır¹⁵⁹. İbn Sîrîn’in doğum tarihi için ise daha önce de ifade ettiğimiz gibi hicrî 31-34 tarihleri verilmektedir¹⁶⁰. O da erken yaşta ilim tahsiline başlamış ve birçok sahâbîden ilim almıştır. İbn Sîrîn söz konusu ifadesinde “...Fitne meydana geldiğinde isnaddan sormaya başladılar..” şeklinde çoğul bir sîga kullanmaktadır. Bunların kimler olduğu ismen bilinmemekle birlikte eş-Şa’bî’nin de bu kimselerden biri olması bizce mümkündür. Nitekim Yahya el-Kattân’ın bu tespitini tâbiûn âlimlerinden Rabi’ b. Huseym’in (ö. 63/682) naklettiği bir hadisin isnadını eş-Şa’bî’nin sorgulamasından hareketle yaptığı nakledilmektedir¹⁶¹. Rabi’ b. Huseym’in vefatı hicri 63 tarihidir¹⁶². Bu hâdisenin Rabi’ b. Huseym ile eş-Şa’bî arasında hangi tarihte yaşandığını bilemiyoruz. Ancak, bu konuda net olan bir şey vardır ki o da Rabi’ in ölümünden önce yani hicrî 63’ten önce bu sorgulamanın yapıldığıdır. İsnadın sorgulanmaya başlandığı zaman olarak gördüğümüz hicrî birinci asrın ortaları eş-Şa’bî’nin bu türlü bir sorgulama yapması için yaşı da ilmi seviyesi de uygun görünmektedir. Şu hal-

¹⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, I, 20; VIII, 74; ez-Zehebî, *Siyer*, V, 334.

¹⁵⁵ er-Râmeihürmuzî, Hasan b. Abdirrahman, *el-Muhaddisü’l-Fâsil beyne’r-Râvî ve’l-Vâî*, tahk. M. Accâc el-Hatîb, byy., 1984, 3. baskı, s. 208.

¹⁵⁶ İbn Receb, s. 52.

¹⁵⁷ eş-Şa’bî’nin doğum tarihi olarak hicri 17, 20, 21 28, 30, 31 tarihleri de verilmiş ancak 19 tarihi genel kabul görmüştür. Bkz. Kandemir, M. Yaşar, “Şa’bî”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 217.

¹⁵⁸ el-Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, VI, 450-451.

¹⁵⁹ Kandemir, a.g.md., s. 217.

¹⁶⁰ Bkz. Yücel, a.g.md., XX, 358-359.

¹⁶¹ Bkz. er-Râmeihürmuzî, s. 208.

¹⁶² İbn Hibbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtim et-Teymî, *es-Sikât*, tahk. es-Seyyid Şerefu’d-Dîn Ahmed, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1975, IV, 224.

de Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın eş-Şa'bî ile ilgili değerlendirmesi bize göre isnadın başlangıcı konusundaki İbn Sîrîn'in ifadeleriyle de uygunluk arz etmektedir.

Ali b. el-Medîni'ye nispet edilen "İbn Sîrîn'den önce isnadları inceleyen birini bilmiyoruz" şeklindeki ifadenin ise onun isnadın önemi ve başlangıcı ile ilgili değerlendirmelerinden dolayı söylenmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Ayrıca, bu konuda bir başka ihtimal ise Ali b. el-Medîni'nin kastettiği isnad sorgulamasının İbn Sîrîn'in söz konusu ifadesinde yer alan "ehlu's-sünne ve ehlu'l-bid'a" şeklindeki bir sorgulamadan farklı olabileceğidir. Nitekim kaynakların büyük çoğunluğu tarafından nakledildiğine göre İbn Sîrîn söz konusu ifadesinde cem-i ġâib sigasını kullanmıştır. Buna göre İbn Sîrîn'in kendisinden önceki bazı şahısların isnad sormaya başladıklarını kastettiğini çıkarmak mümkündür. Bu sorgulamada kendisinden rivâyette bulunulacak râvînin o dönemdeki itikâdî fırkalardan birisinin içerisinde yer alanlardan olup olmadığını belirlemek amaçlanmıştır. Öte yandan kaynaklarda İbn Sîrîn'in yaptığı bazı isnad değerlendirmeleri yer almaktadır. Bunlarda da İbn Sîrîn'in râvîlerle ilgili olarak ehl-i sünnet ya da ehl-i bid'at şeklinde bir sorgulama yapmadığı sonraki dönemdekilere benzer bir inceleme yaptığı gözlenmektedir¹⁶³. Elbette isnad sistemi de diğer birçok uygulama gibi bir tekâmül süreci geçirmiştir. Dönemin şartları gereği râvînin sadece ehli-sünnet veya ehl-i bid'at olup olmadığı şeklindeki bir sorgulamadan adalet ve zabt yönünden her bir ta'n noktasının sorgulandığı bir sisteme doğru gelişim süreci yaşamıştır. İlerleyen dönemde isnad sisteminin gelişmesiyle İbn Sîrîn de bu gelişime uygun olarak inceleme yapmış olabilir.

Mâlik b. Enes'in ez-Zührî ile ilgili ifadesi ise muhtevâ yönünden diğer ikisinden biraz farklılık arz etmektedir. Nitekim eş-Şa'bî ve İbn Sîrîn için isnadları ilk inceleyen şeklinde bir niteleme yapılmışken, Zührî hakkında hadisi isnadlarıyla nakleden ilk kişi tabiri kullanılmıştır. Hicrî 50 yılında doğduğu ve 124 tarihinde vefat ettiği belirtilen¹⁶⁴ İbn Şihâb ez-Zührî de diğer iki âlim gibi çok erken yaşta ilim tahsiline başlamıştır. İlminin çoğunu kibâr-ı tâbiünden almış olmakla beraber Abdullah b. Ömer (ö. 67/687), Câbir b. Abdillâh

¹⁶³ Mesela bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 46 (no: 4103), 435 (no: 5849); İbn Receb, s. 52, 58–61.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 450. Zührî'nin doğumu için farklı tarihler de söylenmiştir. Ancak hicrî 50 tarihi genel olarak kabul görmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Koçyiğit, "İbn Şihâb ez-Zührî", s. 51.

(ö. 78/698), Sehl b. Sa'd (ö. 88/707) ve Enes b. Mâlik (ö.93/712) gibi bazı sahâbîlere yetişmiş ve onlardan hadis rivâyet etmiştir¹⁶⁵. 74 yıl yaşayan Zührî'nin yirmili yaşlarında rivâyete ehil olduğu kabul edilirse elli küsur yıl aktif ilmi hayatının sürdüğü sonucuna ulaşılır. Şayet bu ifadeyle Zührî'nin ilk dönemlerinden itibaren rivâyetleri isnadıyla naklettiği kastedilmişse bu tarih İbn Sîrîn'in işaret ettiği tarihten yaklaşık yirmi-otuz yıl sonrasına denk gelmektedir. Fakat bu ifade Zührî'nin hadislerin tedvininde üstlendiği önemli görev esnasındaki uygulamalarından hareketle kullanılmışsa o takdirde elli-altmış yıl gibi bir zaman farkı ortaya çıkmaktadır. İsnadın başlangıcıyla ilgili olarak söz konusu bu tarih farkı için birçok neden söylenebilir. Nitekim ez-Zührî'nin Şamlıları isnad konusunda uyarması nedeniyle bu ifadenin Şam'da isnadı ilk inceleyen ya da Şam'da hadisi isnadlarıyla nakleden ilk kişinin ez-Zührî olduğunu belirtmek için kullanılmış olabileceği şeklinde yorumlanmış-
tır¹⁶⁶. Ancak bu yorum işaret edilen tarihler arasındaki büyük farkı açıklamakta yeterli olmayacaktır. Çünkü ez-Zührî başka beldelerde yaşayan bazı kimseleri de hadisleri isnadlı nakletmeleri konusunda uyarmıştır. Nitekim kendisinin Medine'deki meclisine gelip “Rasûllah buyurdu ki” diyerek hadis nakleden İshâk b. Ebî Ferve'yi (ö. 144/761) hadisini isnadlı nakletmesi konusunda sert bir şekilde uyarmıştır¹⁶⁷. Şu halde ez-Zührî'nin sadece Şamlıları değil diğer beldelerdeki şahısları da isnad konusunda uyarması isnadın başlama zamanıyla ilgili tarih farkı için başka yorumların yapılmasını gerekli kılmaktadır.

Burada önemli gördüğümüz muhtemel birkaç nedeni ifade etmek istiyoruz. Birincisi; bu tarih farkı, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, İbn Sîrîn'le Mâlik b. Enes'in isnadla farklı şeyleri kastettikleri için ortaya çıkmış olabilir. Zira İbn Sîrîn'in ifade ettiği fitnenin ardından başlayan isnad sorgulamasında râvîlerin ehl-i sünnetten mi yoksa ehl-i bid'attan mı oldukları incelenmiş ve rivâyetlerinin kabulü veya reddi bu incelemenin sonucuna bağlanmıştır. Mâlik b. Enes ise söz konusu ifadesiyle sadece ehl-i sünnet veya ehl-i bid'atın değil de daha ileri bir boyuttaki isnad sorgulamasını kastetmiş ve bu nedenle de isnadın uygulanması konusundaki hassasiyeti bilinen

¹⁶⁵ Koçyiğit, “İbn Şihab ez-Zührî”, s. 57.

¹⁶⁶ Umerî, s. 74.

¹⁶⁷ Ebû Nuaym, III, 365; İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, I, 131-132; el-Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Neysâbü'rî, *Ma'rîfetü Ulûmi'l-Hadîs*, tahk., es-Seyyid Muazzam Huseyn, Kahire, tsz., s. 6.

Zührî'yi hadisleri isnadıyla nakleden ilk kişi olarak takdim etmiş olabilir.

Söz konusu tarih farkının oluşmasında ez-Zührî'nin bu alandaki öneminin vurgulanmak istenmesi de neden olmuş olabilir. Bir başka ifadeyle, İbn Sîrîn ve İbrahim en-Nehaî bu tespitleriyle isnadın başlığını belirtmiş, Mâlik b. Enes ise ez-Zührî'nin bunu geliştirip daha mükemmel bir noktaya taşımaması ve hadisin ayrılmaz bir parçası haline gelmesindeki önemini kastederek bu şekilde bir değerlendirme yapmış olabilir¹⁶⁸. Nitekim İbn Şihâb ez-Zührî'nin hadislerin isnadlı nakledilmesi konusunda titiz davrandığı ve isnadsız nakledenleri ise sert bir şekilde uyardığına dair rivâyetler mevcuttur¹⁶⁹. Bir diğer ihtimal ise, daha erken dönemde isnad sorma uygulaması sözlü olarak başlamış ancak hadislerin tedvininde önemli bir rol üstlenen ez-Zührî'nin bunu yazıya da taşıması kastedilerek onun hakkında bu şekilde bir nitelemenin yapılmış olabileceğidir¹⁷⁰.

Sonuç

160| db

İbn Sîrîn'in muhtevâ yönünden incelemeye tabi tuttuğumuz bu ifadesi tarihi süreç boyunca hadis rivâyetinde isnadın başlangıcı konusundaki araştırmalarda en önemli deliller arasında yer almıştır. Bu ifadenin oryantalist J. Schacht tarafından uydurma olduğunun iddia edilmesi ve dolayısıyla da hadis rivâyetinde isnadın başlangıcının tarihi tespit edilirken bunun değerlendirme dışı tutulması gerektiği tezi bilimsel temelden yoksun gözükmektedir. Nitekim Müslüman araştırmacıların yanı sıra J. Robson, G.H.A. Juynboll, Harald Motzki gibi birçok oryantalist de Schacht'ın bu iddiasında öne sürdüğü delillerin zayıf ve ön yargılı olduğunu, dolayısıyla kabul edilebilir konumda olmadığını belirtmiştir. Schacht'a bu eleştirileri yönelten oryantalistler arasında Juynboll'un olması da ayrıca önem arz etmektedir. Çünkü Juynboll, Schacht'ın birçok teorisini destekleyip geliştiren bir oryantalisttir.

Schacht ve isnadın başlangıcı konusunda onunla aynı yaklaşımı benimseyenlerin ön yargılı tutumlarının perde arkasında kanaatimizce hadisin sıhhatini belirlemede isnad sisteminin önemi yer almaktadır. Çünkü bazı oryantalistlerin hadislerin bir asır ya da

¹⁶⁸ Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 179-180; Polat, s. 28; Ünal, s. 350-353; Aşıkutlu, s. 49-50; Umerî, Ekrem Ziya, *Hadis Tarihi*, çev. İsmail Kaya, Esrâ Yay., Konya, 1990, s. 73-74; Yücel, *a.g.e.*, s. 35-36.

¹⁶⁹ Bkz. Ebû Nuaym, III, 365; ez-Zehebî, *Siyer*, V, 334.

¹⁷⁰ Polat, s. 28; Ünal, s. 350-353; Güner, s. 62.

daha uzun bir süre kontrolsüz bir şekilde nakledildiği yönündeki savlarının doğruluğunu ispatlamak için böyle bir tutum içerisine girdiklerini düşünmekteyiz. Zira sadece bu ifadeyi uydurma olarak nitelemekle kalmamışlar, aynı zamanda onun doğruluğunu destekleyen ve dolayısıyla da kendi iddialarını çürütecek ya da en azından zayıflatacak diğer rivâyetleri de görmezlikten gelerek çalışmalarında yer vermemişlerdir.

İbn Sîrîn'in ifadelerinde yer alan "fitne" sözcüğüyle hangi olayı kastetmiş olabileceği konusunda araştırmacılarca birçok değerlendirme yapılmış ve hicrî birinci asırda bu tabirle ifade edilmeyi hak ettiği düşünülen olaylardan birisi tercih edilmiştir. Bu anlamda konu ile ilgili araştırma yapanların iki olay üzerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Bunlardan birisi Abdullah b. ez-Zübeyr olayı diğeri ise Hz. Osman'ın katledilmesini izleyen olaylar silsilesidir. Araştırmacıların bir kısmı İbn Sîrîn'in fitne tâbiriyle Abdullah b. ez-Zübeyr olayını diğeri bir kısmı ise Hz. Osman'ın öldürülmesini izleyen olayları kastetmiş olabileceğini belirtmişlerdir. Söz konusu fitnenin tarihini belirlemek için müstakil bir çalışma yapan Juynboll bu tâbirle İbn Sîrîn'in Abdullah b. ez-Zübeyr olayını kastettiği sonucuna ulaşmıştır. Ancak konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalarda yer almayan bazı rivâyetler incelendiğinde ve fitne diye tâbir edilen olayların sosyolojik boyutu dikkate alındığında Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve bunu takip eden olayları kastetmiş olabileceği ihtimalinin daha kuvvetli olduğu sonucuna ulaştık.

db | 161

Bu sonuca ulaşmamızda etkili olan bir diğeri önemli faktör de İbn Sîrîn'in söz konusu ifadesinin sonunda yer alan "ehlu's-sünne, ehlu'l-bid'a" ve benzeri tabirler olmuştur. Çünkü bu tabirler İbn Sîrîn ve çağdaşlarınca Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan itikâdî fırkaların içerisinde yer alanları ve almayanları nitelemek için kullanılmıştır.

Hadîs rivâyetinde isnadın ne zaman başladığı konusunda net bir tarih belirtmek mümkün gözükmemekle birlikte diğeri âlimlerin açıklamalarını da dikkate alarak hicrî birinci asrın ortalarında başladığı sonucuna ulaşmış bulunmaktayız. O dönemdeki hadis uydurma faaliyetine bazı itikâdî fırka müntesiplerinin öncülük etmesi devrin âlimlerini bunlara karşı önlem almaya sevketmiştir. İbn Sîrîn'in söz konusu tespitlerine göre o dönemde bu fırkaların içerisinde yer alanların rivâyetleri kabul edilmemiştir.

İbn Sîrîn'in ifadelerinde dikkat çeken önemli hususlardan biri de, hadis rivâyetinde isnadın cerh ve ta'dîl faaliyetiyle birlikte yürütüldüğüdür. Nitekim onun gözlemine göre, hadis nakleden râvîlere sadece rivâyeti kimden aldıkları sorulmamış aynı zamanda bu şahısların ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at olup olmadıkları da sorgulanmış ve rivâyetlerinin kabulü bu sorgulamanın neticesine bağlanmıştır.

Kaynakça

- Abdurrazzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'an*, tahk. Mustafa Müslim Muhammed, Mektebetü'r-Ruşd, Riyad, 1989.
- Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'l-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, tahk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, Beyrut, 1988.
- Aşıkutlu, Emin, *Hadiste Rical Tenkidi*, İFAV Yay., İstanbul, 1997.
- Bağcı, H. Musa, *Hadis Tarihi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2009.
- Cihan, Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-Politik Olaylarla İlgisi*, Etüt Yay., Samsun, 1997.
- Çağırıcı, Mustafa, "Fitne", *DİA*, XIII, 156-159.
- Çelik, Ali, *Hiz. Peygamber'in Hadislerinde Fitne Kavramı*, Çağlayan Yay. İzmir, 1996.
- _____, "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Fitne Kavramı ve Sebepleri", *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 1989, cilt: XXV, sayı: 2, s. 109-117.
- _____, *Kavram ve Mâhiyet Olarak Sünnet ve Bid'at*, Beyan Yay., İstanbul, 1997.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Ebû Hanife, Nu'man b. Sâbit, *el-Fıkhu'l-Ebsât*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içerisinde), İFAV. Yay., İstanbul, 2002, 3. baskı.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut, h. 1405, 4. baskı.
- _____, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, tahk. Adil b. Yusuf el-Garâzî, Riyad, 1988.
- Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*, tahk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, tsz.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman, *es-Sünen*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- el-A'zamî, Muhammed Mustafa, *İlk Devir Hadis Edebiyatı*, çev. Hulusi Yavuz, İz Yay., İstanbul, 1993.
- _____, *İslâm Fıkhu ve Sünnet - Oryantalist J. Schacht'a Eleştiri-*, çev. Mustafa Ertürk, İz Yay., İstanbul, 1996.
- el-Âlûsî, Mahmûd Şihâbuddîn, *Rûhu'l-Maânî fi Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*, Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, tsz.
- el-Bâcî, Ebu'l-Velîd, Süleyman b. Halef, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, tahk. Ebû Lubâbe Huseyn, Riyad, 1986.
- el-Berbehârî, Ebû Muhammed el-Hasen, *Şerhu's-Sünne*, tahk. Hâlid b. Kâsım, Riyad, 2000.
- el-Câhîz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitabu'l-Osmâniyye*, tahk. Abdüsselam Muhammed Harun, Mektebetü'l-Cîl, Beyrut, 1991.
- el-Cûzcânî, Ebû İshak İbrahim b. Ya'kûb, *Ahvâlu'r-Ricâl*, tahk. Subhî es-Semerrâî, Muesesetü'r-Risâle, Beyrut, h. 1405.

- Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Ankara, 2005.
- Esen, Muammer, *'Ehl-i Sünnet' Kavramın Oluşum ve Gelişim Süreci*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2009.
- el-Felâte, Ömer b. Hasan Osman, *el-Vad' fi'l-Hadis*, Muessesetü Menâhili'l-Irfan, Beyrut, 1981.
- el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, haşîye: Halil el-Mansûr, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.
- el-Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, tahk., es-Seyyid Muazzam Huseyn, Kahire, tsz.
- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *el-Câmî' li Ahlâki'r-Râvî ve Âdâbi's-Sâmî*, tahk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Muessesetü'r-Risâle, Beyrut, tsz.
- _____, *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1988.
- _____, *Târîhu Bağdad*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- Fiğlalı, Ethem Rûhi, *Günümüz İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yay., İzmir, 2008.
- Güner, Osman, "Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü", *OMÜİFD*, Samsun, 1999, sayı: XI, s. 55-77.
- Halîfe bin Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbu't-Tabakât*, tahk. Ekrem Ziya el-Umerî, Dâru Taybe, Riyad, 1982, 2. baskı.
- Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye, *Kitâbu'l-İrcâ'*, tahk. ve neşr., Josef Van Ess, *Arabica*, Brill, Leiden, 1974, XXI, s. 20-25.
- Hatiboğlu, M. Said Hz. *Peygamber'in vefâtından Emevilerin Sonuna Kadar –Siyâsi-İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebeti*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Ankara, 1967.
- _____, *İslâmî Tenkid Zihniyeti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1962.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Cemaluddin Yusuf b. Abdillâh el-Kurtubî, *Câmiu Beyânî'l-İlm ve Fadlih*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- İbn Adiy, Abdullah b. Abdillâh el-Curcânî, *el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl*, tahk. Yahyâ Muhtâr Gazâvî, Beyrut, 1988, 3. baskı.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen el-Bekrî el-Kurtubî, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, tahk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Mektebetü'r-Ruşd, Riyad, 2003, 2. baskı.
- İbn Cemâa, Muhammed b. İbrahim, *İdâhu'd-Delîl fi Kat'i Huceci Ehli't-Ta'tîl*, tahk. Vehbî Süleymân el-Elbânî, byy., 1990.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1952.
- İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtul-Hanâbile*, tahk. Abdurrahman b. Süleyman, Riyad, 2005.
- İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâga*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1954.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, tahk., Ali Muhammed el-Bacâvî, Dâru'l-Cîl, Beyrut, tsz.
- _____, *Lisânu'l-Mizân*, tahk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslamiyye, Beyrut, 2002.
- _____, *Tehzîbu't-Tehzîb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1984.
- İbn Hıbbân, Muhammed b. Ahmed Ebû Hâtim et-Teymî, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâi ve'l-Metrûkîn*, tahk. Mahmûd İbrahim, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1992.
- _____, *es-Sikât*, tahk. es-Seyyid Şerafuddîn Ahmed, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1975.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ, İmâduddîn İsmâîl b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Hicr li't-Tibâa ve'n-Neşr, Cize, 1998.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1990.

- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, tsz.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe, *Tarihü'l-Medineti'l-Münevvere*, tahk. Fehim Muhammed Şeltut, Dâru'l-İsfahani, Cidde, 1973.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdilhalim, *el-Muntekâ min Minhâci'l-İtidal fî Nakdi Kelami Ehli'r-Rufz ve'l-İ'tizal (Muhtasarı Minhâci's-Sünne)*, İhtisar: Ebû Abdillâh Ahmed b. Osman ez-Zehebî, tahk. Muhibuddîn el-Hatîb, İdaretü'l-Buhusi'l-İlmiyye, Riyad, 1992, 3. baskı.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman bin Ali, *Sîretü ve Menâkıbu Ömer b. Abdilazîz*, tahk. Naîm Zerkûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.
- _____, *Kitâbu'l-Mevdûât*, tahk. Abdurrahman Muhammed Osman, Medine, 1966.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Kahire, 1970.
- Juynboll, G.H.A., "Fitne ve Bid'at Kavramlarının Tarihlenmesine Dair", *Oryantalistik Hadis Araştırmaları- Makaleler* çev. Mustafa Ertürk, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 59-69.
- _____, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2002.
- _____, "İslâm'da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi", *Oryantalistik Hadis Araştırmaları- Makaleler*, çev. Mustafa Ertürk, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2001, s. 39-58.
- Kandemir, M. Yaşar, "Şa'bî", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 217-218.
- Karataş, Mustafa, "Hadislerde İsnad Sistemi", *Diyanet İlmi Dergi*, DİB. Yay. Ankara, 2003, c: XXXIX, sayı: 4, s. 71-84
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, "Bir Panaroma: Geçmişten Geleceğe Ehl-i Sünnet", *İslâmiyât*, c: VIII, sayı: 3, Ankara, 2005, s. 69-80.
- _____, "Ehlu's-Sunne' Kavramı Üzerine Yeni Bazı Mülâhazalar", *İslâmî Araştırmalar*, c: I, sayı: 1, 1986, s. 71-79.
- Kızıl, Fatma, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, UÜSBE, Bursa, 2005.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, TDV Yay., Ankara, 1967.
- _____, "İbn Şihab ez-Zührî", *AÜİFD*, Ankara, 1976, c: XXI, s. 51-84.
- _____, "İslam Hadisinde İsnad ve Hadis Ravîlerinin Cerhi", *AÜİFD*, Ankara, 1961, c: XI, s. 47-57.
- _____, "Mevzû Hadislerin Zuhuru", *AÜİFD*, Ankara, 1967, c: XV, s. 57-68.
- Kutlu, Sönmez, "İlk Mürcîî Metinler ve Kitabü'l-İrca", *AÜİFD*, Ankara, 1997, c: XXXVII, s. 321-322.
- Kutluay, Yaşar, *Tarihte ve Günümüzde İslâm Mezhepleri*, Pınar Yay. İstanbul, 2003.
- Kuzudişli, Bekir, "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki", *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları* (Harald Motzki), çev. Bekir Kuzudişli, İz Yay., İstanbul, 2011.
- _____, *Hadis Tarihi* (Yayınlanmamış Kitap Çalışması).
- Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi* (Abdurrazzâk'ın *Musannef*'inin sonunda), tahk. Habîburrahman el-A'zamî, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, tsz.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- el-Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman, *Tehzîbu'l-Kemâl*, tahk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muesse-setü'r-Risâle, Beyrut, 1980.
- Motzki, Harald, *Batıda Hadis Çalışmalarının Tarihi Seyri*, çev. Bülent Uçar, Hadisevi Yay., İstanbul, 2006.
- Müslim, Ebu'l-Huseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

- Öz, Mustafa, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Mezhepleri Tarihi*, Ensar Yay. İstanbul, 2011.
- Özer, Salih, “G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri”, *İsnad Analiz Yöntemleri (Derleme ve Çeviri)*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2005.
- Özler, Mevlüt, *Tarihsel Bir Adlandırmanın Tahlili -Ehl-i Sünnet- Ehl-i Bid’at-*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2010.
- Özsoy, Abdulvahap, *Hicrî I. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri Ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, EAÜSBE, Erzurum, 2011.
- Polat, Salahattin, “İsnad’ın Menşei ve Hadiste Kullanımının Tarihi Seyri Üzerinde Tartışmalar”, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yay., İstanbul, tsz.
- er-Râmeihürmuzî, Hasan b. Abdîrrahman, *el-Muhaddisü’l-Fâsıl beyne’r-Râvî ve’l-Vâî*, tahk. M. Accâc el-Hatîb, byy., 1984, 3. baskı.
- Robson, James, “The Isnad in Muslim Tradition”, *Transactions of the Glasgow University Oriental Society*, Glasgow, 1953-1954, XV, s. 15-26.
- es-Sa’lebî, Ebû İshak Ahmed b. İbrahim, *el-Keşf ve’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’an (Tefsîru’s-Sa’lebî)*, tahk. Ebû Muhammed b. Aşur, Dâru İhyâit-Türâsî’l-Arabî, Beyrut, 2002.
- Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford University Press, London, 1975.
- Sezgin, Fuad, *Buhârî’nin Kaynakları*, Kitâbiyât Yay., Ankara, 2000.
- eş-Şâtûbî, Ebû İshak, *el-İ’tisâm*, el-Mektebetü’t-Ticâriyyetü’l-Kübrâ, Mısır, tsz.
- et-Taberânî, Ebu’l-Kâsım b. Süleyman b. Ahmed, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, tahk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, Bağdat, 1985, 2. baskı.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, tahk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muessesetü’r-Risâle, Beyrut, 2000.
- _____, *Târihu’t-Taberî*, tahk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim, Beyrut, tsz.
- Tekineş, Ayhan, *Geleneğin Altın Zinciri-İsnad-*, Ensar Yay., İstanbul, 2006.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-İlel (es-Sünen’in içerisinde)*, İstanbul, 1992.
- Uğur, Mücteba, “Ebû Mes’ûd el-Bedrî”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 187.
- el-Ukaylî, Ebû Cafer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammad, *ed-Duafâu’l-Kebîr*, tahk. Abdülmü’tî Emin Kal’acî, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1984.
- Ulu, Arif, “Önceleri İsnaddan Sormazlardı...’ Rivâyetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme”, *EAÜİFD*, Erzurum, 2011, sayı: XXXVI, s. 19-47.
- Umerî, Ekrem Ziya, *Hadis Tarihi*, çev. İsmail Kaya, Esrâ Yay., Konya, 1990.
- Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Ensar Yay., İstanbul, 2010, 2. baskı.
- Van Ess, Josef, “Das Kitâb al-Irgâ’ des Hasan b. Muhammed b. al-Hanafiyya” *Arabica*, Brill, Leiden, 1974, XXI/I, s. 20-52.
- _____, “İslam Kelamının Başlangıcı”, çev. Şaban Ali Düzgün, *AÜİFD*, Ankara, 2000, c: XLI, s. 399-423.
- Yahyâ b. Maîn, *et-Târîh (Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî rivâyeti)*, tahk. Ahmed Nur Seyf, Mekke, 1979.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Ehl-i Bid’at”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 501-505.
- Yıldırım, Enbiya, “Hadis Uydurma Faaliyetinin Ortaya Çıkışı”, *Hadis Problemleri*, Rağbet Yay., İstanbul, 2007, 3. baskı.
- Yiğit, İsmâil, “Muhtâr es-Sakaff”, *DİA*, İstanbul, XXXI, 54-55.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Tarihi*, İFAV. Yay., İstanbul, 2011.
- _____, “İbn Sîrîn”, *DİA*, İstanbul, XX, 358-359.

ez-Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Mîzânu'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, tahk. Ali Muhammed el-Bacâvî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.

_____, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, tahk. Şuayb el-Arnaut, Muesesetü'r-Risâle, Beyrut, 1983.

_____, *Târîhu'l-İslâm Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, tahk. Ömer Abdüsselam Tedmurî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1991.

_____, *Tezkiratü'l-Huffâz*, Dâiratu'l-Maârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1955.

